

Даница И. Поповић

Балканолошки институт САНУ
dama.popovic@yahoo.com

Оригинални научни рад
Примљен: 6. 12. 2022.
Прихваћен: 12. 2. 2024.

СТУДЕНИЧКИ ГРОБ АНЕ АНАСТАСИЈЕ – ОБРАЗАЦ ИЛИ ПРЕСЕДАН САХРАНЕ НЕМАЊИЋКИ*

Апстракт: Тема рада су замисао и решења фунерарних обележја над гробовима жена – припадница династије Немањић. Истраживања су изведена на широке основе и обухватају историјски контекст, идејне и уметничке узорне појединих гробних целина, као остварена споменичка решења. Аспекти који се истражују јесу положај гроба у простору цркве, однос према гробу супруга ктитор, облик надгробног споменика, сликана декорација у фунерарној функцији. Гробне целине Немањићки размотрене су хронолошким редом, почев од студеничког гроба Ане Анастасије, за којим следе гробна обележја краљица у Милешеви, Сокоћанима, Градцу, Бањској и Дечанима. У средишњу истраживања је однос традиције и иновација у замисли фунерарних целина Немањићки. Ауторка закључује да је студенички прототип током времена подражан у неколиким аспектима, али да је, ипак, био највише, односно реинтерпретиран по захтевима ктитор или у складу са актуелним токовима српске секулкралне уметности.

Кључне речи: владарски гроб, Ана Анастасија, Немањићи, Студеница, Милешева, Сокоћани, Градац, Бањска, Дечани

Српски владарски гроб у раздобљу владавине Немањића истраживали смо и тумачили пре много година – како са становишта идејне замисли тако и посебних, материјалних, односно споменичких решења.¹ Начела и практичне аспекте немањиће сахране данас је могуће далеко свеобухватније сагледати – како на општем плану, у оквирима владарских фунерарних програма средњег века, тако и комплементарних појава у српској средини. Потпуније познавање ових потоњих омогућила су истраживања, на првом месту археолошка, која су последњих деценија вршена у неколиким српским владар-

* Подстицај за писање овог рада дало ми је учешће у раду научног скупа „825 година пострига Свете Анастасије – манастир Пресвете Богородице у Куршумлији“, који је одржан у новембру 2021. у Нишу и Куршумлији, у организацији Православне епархије нишке, Православног богословског факултета Универзитета у Београду и Матице српске.

¹ Поповић Д. 1992.

Danica I. Popović

Institute for Balkan Studies of the Serbian
Academy of Sciences and Arts (SASA)

TOMB OF ANA ANASTASIJA AT STUDENICA – A PROTOTYPE OR A UNIQUE CASE IN THE BURIAL OF THE NEMANJIĆ FEMALE DYNASTS*

Abstract: The topic of the paper includes the concept and the solutions for the funerary markings above the graves of women – members of the Nemanjić (the Nemanides). The research relies on wide bases and includes the historical context, conceptual and artistic patterns for different tomb ensembles, as well as the accomplished monument solutions. The aspects that are considered are the position of the tomb within the church space, its relation to the grave of the husband the ktitor, the shape of the grave marker and the painted decoration serving the funerary function. The tomb ensembles of the Nemanjić female members have been considered in a chronological order, starting from the Studenica tomb of Ana Anastasija, followed by the grave markers of the queens at the monasteries of Mileševa, Sopoćani, Gradac, Banjska and Dečani. In the focus of the research there is the relation between the tradition and the innovations in the concept of the funerary ensembles of the Nemanjić women. The author concludes that over time the Studenica prototype was emulated in several aspects, but that it was also abandoned or reinterpreted according to the demands of the ktitor or in line with the current trends in the Serbian sepulchral art.

Key words: ruler tomb, Ana Anastasija, Nemanjić dynasty, Mileševa, Sopoćani, Gradac, Banjska, Dečani

We studied and interpreted the Serbian ruler tomb in the period of the reign of the Nemanjić dynasty many years ago – both from the aspect of the conceptual idea and from the aspect of special, material, that is, the monument-type of solutions.¹ Nowadays it is possible to view the principles and practice of the Nemanjić burial in a far more comprehensive way – both at the general level, within the frameworks of the medieval rulers' funerary programmes, and at the level of complementary occurrences on the Serbian territories. Better understanding of the latter has been allowed by the researches, primarily the archaeological ones, that were conducted during

* I was encouraged to work on this paper by my participation at the conference “825 years of Saint Anastasija's taking of monastic vows – Monastery of the Holy Mother of God in Kuršumljia,” held in Niš and Kuršumljia in November 2021 and organised by the Orthodox Diocese of Niš, the Faculty of Orthodox Theology of the University in Belgrade and Matica Srpska.

¹ Поповић Д. 1992.

ским гробницама.² Добијени резултати су, поред осталог, на нов начин осветлили и проблем сахрана женских чланова владајуће династије. Ово питање, које у досадашњој науци није било предмет посебног разматрања, занимљиво је већ само по себи, а још више стога што продубљује разумевање карактера и функције појединих немањићких гробница.

Најпре нешто о тематским и методским претпоставкама овог рада. Његов хронолошки оквир чини период владавине династије Немањића. То је раздобље у коме су установљена и доследно спроведена основна начела српске владарске сахране, а истовремено, епоха у којој се може пратити постепена еволуција првобитног обрасца, ка новим формама и садржајима. Такав, заокружен и доследно спроведен модел неће се поновити у наредним раздобљима. Што се истраживачког узорка тиче, треба истаћи да он није потпун, али је неспорно релевантан. Наиме, извори о сахранама Немањићи, писани, као и материјални, далеко су од потпуних, и то из више разлога – од помањкања података и пропасти споменика, до замршених историјских околности узрокованих брачном политиком појединих владара. Ипак, постојећа грађа пружа довољно сведочанстава да се феномен сахране Немањићи испрати у свим битним етапама.

Образац владарске сахране код Срба, успостављен у Студеници (крајем XII и у првој деценији XIII века), заслугом Светог Симеона Немање (1166–1196) и његових синова, остао је освештани узор наредним поколењима Немањића. Тај статус он је стекао захваљујући свом идејном формату, ученим богословским и династичким порукама, као и највишим уметничким думети-ма што их је садржавао. У томе лежи разлог што се потоња решења српских владарских гробова, укључујући и оне намењене женским члановима породице, морају одмеравати у односу на студенички прототип.

Од самог заснивања, Богородичина црква у Студеници замишљена је као породична гробница, намењена сахрани најугледнијих чланова династије Немањића. Имајући у виду познате историјске околности, као и високе узорке којима су се руководили први Немањићи, може се с разлогом претпоставити да су, у том погледу, образци тражени и пронађени у престоници Византијског царства. Најзнаменитији међу њима

the previous decades at several Serbian ruler tombs.² Among other things, the obtained results shed a new light on the issue concerning the burial of the female members of the ruling dynasty. This issue, that has not been the subject of special scholar consideration so far, is already interesting by itself and even more because it broadens the understanding of the character and function of different Nemanjić tombs.

First, a few words about the thematic and methodological postulates for the paper. Its chronological framework comprises the period of the Nemanjić dynasty's reign. It is a period when the basic principles of the Serbian ruler burial were established and duly implemented. At the same time, this was the epoch when we can follow the gradual evolution of the original pattern going towards new forms and contents. Such a comprehensively developed and consistently implemented model would not get repeated in the subsequent periods. As far as the research sample is concerned, it needs to be emphasised that it is not complete, but it is certainly relevant. Namely, the sources dealing with the Nemanjić burials, both the written and the material ones, are far from being complete and this is so for many reasons – from the lack of data and the decay of the monuments, to the entangled historical circumstances caused by the matrimonial policy of different rulers. Nevertheless, the existing materials do provide sufficient evidence that allows us to follow the phenomenon of the Nemanjić burial in all important stages.

The model for the ruler burial among Serbs, established at the monastery of Studenica (at the end of the 12th and in the first decade of the 13th century), thanks to Saint Simeon Nemanja (1166–1196) and his sons, remained as a consecrated paragon for the subsequent generations of the Nemanjić family. It acquired this status thanks to its conceptual format, the learned theological and dynastical messages, as well as the highest artistic attainments that it contained. This is the reason why the subsequent solutions for the Serbian ruler tombs, including also those intended for female members of the family, must be measured up against the Studenica prototype.

From its very foundation, the Church of the Virgin at Studenica was envisaged as a family mausoleum, intended for the burial of the most distinguished members of the Nemanjić dynasty. Bearing in mind the well-known historical circumstances, as well as the high models that were looked up to by the first

² Поповић Д. 2019: 355–381 (где су поменути резултати понаособ наведени).

² Поповић Д. 2019: 355–381 (where the said results are listed one by one).

свакако је био манастир Христа Пантократора. У доба Комнина, чија је ктиторска побожност носила лични, аристократско-породични печат,³ овај манастир служио је као гробница царева те династије.⁴ За нашу тему од значаја је запажање истраживача о особеном, двојном карактеру фунерарног програма манастира Пантократора. Наиме, осим породичне, посебно наглашена била је „империјална“ димензија, по којој се знаменити цариградски храм препознавао као царски маузолеј.⁵ Тиме је, на неки начин, он баштинио традицију Светих апостола, цркве која је све до XI века имала статус заједничког и јединог легитимног маузолеја василевса.⁶

Приликом разматрања узора које су имали пред очима творци студеничког фунерарног програма нужан је, међутим, велики опрез и критичко, профилисано разматрање свих аспеката ове сложене проблематике.⁷ Уосталом, у науци је већ разложно упозорено да се концепције владарских сахрана у земљама византијског комонвелта веома разликују од оних заступљених у маузолејима престонице царства. Те разлике биле су условљене различитом литургијском праксом, а нарочито, особеним идеолошким схватањима и потребама.⁸ Управо на том плану треба сагледавати замисао и суштинска својства студеничког владарског гроба. За разлику од Византије, чији василевси нису уврштавани међу свете нити су им гробови били предмети култа – без обзира на њихову неспорну симболичку вредност и поштовање које су уживали⁹ – у Студеници је гроб оснивача светородне лозе, Симеона Немање, представљао сакрални фокус, смисаоно и култно средиште његове задужбине. Устројен у југозападном делу Богородичине цркве, он се састојао од подземне гробнице, споменичког обележја у виду високог мермерног

Nemanjić, it may be presumed with good reason that, in this regard, the patterns were looked for and found in the capital of the Byzantine Empire. The most prominent among them was certainly the Monastery of the Christ Pantokrator. During the Komnenos, the ktetorial piousness of whom carried a personal, aristocratic and family mark,³ this monastery served as the mausoleum for the emperors of this dynasty.⁴ For the topic of this paper it is important to note the remarks of researchers about the particular, dual character of the funerary programme of the Monastery of the Christ Pantokrator. Namely, in addition to the family character, the “imperial” character was emphasised in particular, which made the significant Constantinople church complex recognised as the imperial mausoleum.⁵ Thus, in a way, it picked up on the tradition of the Holy Apostles, the church which until the 11th century had the status of the joint and only legitimate mausoleum of the basileis.⁶

When considering the patterns which the creators of the Studenica funerary programme had before their eyes, it is necessary, however, to be very cautious and critical in the approach and to have a profiled consideration of all the aspects of this complex issue.⁷ After all, it has already been prudently noted in the scholarship that the ruler burial concepts in the countries of the Byzantine commonwealth differ significantly from those found at the mausoleums of the empire’s capital. These differences were conditioned by the different liturgical practice and especially the particular ideological views and needs.⁸ It is precisely in this context that we need to consider the concept and the essential features of the Studenica ruler tomb. As opposed to Byzantium, the emperors of which were not classified as holy nor were their tombs the places of cult – irrespective of their indisputable symbolic value and the respect they enjoyed⁹ – the tomb of the founder of the holy dynasty,

³ Станковић 2006, посебно: 270–288.

⁴ Ousterhout 2001: 133–150; Ševčenko 2010: 609–616.

⁵ Melvani 2018: 240–242.

⁶ Downey 1959: 28–51; Grierson, Mango, Ševčenko 1962: 1–63; Melvani 2018: 241–242; царски статус сахрањених нарочито је истакнут у типикју манастира Пантократора из 1136. године, Thomas, Constantinides-Hero 2000, Vol. 2: 725–781, 257–259.

⁷ У неким аспектима подстицајно, поједностављено тумачење рецепције цариградских узора износи Erdeljan 2011: 93–100.

⁸ Marinis 2009: 152.

⁹ Речита је чињеница да значај царских гробова опада у познијим раздобљима Византије, Matschke 2008: 77–83; Melvani 2018: 257–259.

³ Станковић 2006, especially: 270–288.

⁴ Ousterhout 2001: 133–150; Ševčenko 2010: 609–616.

⁵ Melvani 2018: 240–242.

⁶ Downey 1959: 28–51; Grierson, Mango, Ševčenko 1962: 1–63; Melvani 2018: 241–242; the imperial status of those buried is particularly emphasised in the 1136 typikon of the Monastery of the Pantokrator, Thomas, Constantinides-Hero 2000, Vol. 2: 725–781, 257–259.

⁷ In some aspects encouraging, simplified interpretation of the reception of the paragons from Constantinople is presented by Erdeljan 2011: 93–100.

⁸ Marinis 2009: 152.

⁹ The fact that the importance of imperial tombs declined in the subsequent periods of Byzantium speaks for itself, Matschke 2008: 77–83; Melvani 2018: 257–259.

саркофага – конструисаног у складу са потребама чудесног мироточења – као и ктиторско-надгробног портрета насликаног над њим.¹⁰ Важно је истаћи да је првобитна, фунерарна концепција Студенице подразумевала и сахрану Немањине супружнице Ане, у монаштву Анастасије. Заједничка сахрана владарског пара била је раширен обичај у земљама хришћанског Запада, нарочито од средине XII века.¹¹ Он је убедљиво документован и у Византији, о чему сведоче већ царске сахране у Светим апостолима.¹² Такви примери документовани су и у познијим раздобљима, пре свега у оним царским гробницама – попут цркве Константина Липса или Христа Пантократора – које су имале наглашен породични карактер.¹³ У том светлу треба посматрати смисао сахране Ане Анастасије у гробној цркви родоначелника династије.

Пре него што пређемо на разматрање студеничког гроба Ане Анастасије, изнећемо неколико података о статусу ове веома поштоване српске владарке.

О личностима и положају владарских супружница у немањићком раздобљу веома се мало зна. Такав је случај и са Немањином супругом Аном, о којој извори доносе врло штуре податке. Ништа се не зна о њеном пореклу нити о времену када се удала за Стефана Немању.¹⁴ Па ипак, о статусу који је она имала и угледу што га је уживала да се понешто наслутити на основу ретких, али врло садржајних писаних сведочанстава. Да је Ана била утицајан члан породице, сведочи то што се њено присуство помиње приликом важних састанака које је сазивао српски велики жупан. Тако Доментијан сведочи да је, након што се у Србију вратила неуспешна потера за замонашеним Растком, Немања уприличио саветовање на коме је, уз великаше и црквене великодостојнике, окупио читаву породицу – своју жену, синове и кћери.¹⁵ Супружница Ана помиње се, опет на првом месту, и приликом одржавања чувеног сабора у Расу, на коме је

Simeon Nemanja, in Studenica represented a sacral focus, the fundamental and cult centre of his endowment. Positioned in the southwest section of the Church of the Virgin, it consisted of an underground burial chamber, a monument marker in the form of a high marble sarcophagus – constructed in line with the needs of the miraculous myrrh-gushing – as well as the ktetorial and funerary portrait painted above it.¹⁰ It is important to point out that the original, funerary concept of Studenica also entailed the burial of Nemanja's wife Ana, with the monastic name of Anastasija. The joint burial of the ruling couple was a widely spread custom in the lands of the Christian West, especially from the middle of the 12th century.¹¹ It was conclusively documented in Byzantium as well, which is corroborated by the imperial burials at the Church of Holy Apostles.¹² Such examples were documented in the subsequent periods as well, primarily in those imperial tombs – such as the Church of Constantine Lips or the Church of the Christ Pantokrator – that had an emphasised family character.¹³ The meaning of the burial of Ana Anastasija in the sepulchral church of the founder of the dynasty needs to be viewed in this light.

Before moving on to the consideration of the Studenica grave of Ana Anastasija, we are going to present some data about the status of this very much respected Serbian female dynast.

Very little is known about the personalities and the position of the rulers' wives during the Nemanjić era. Such is also the case with Nemanja's wife Ana about whom sources provide very sparse data. Nothing is known about her provenance or the time when she married Stefan Nemanja.¹⁴ And yet, the status she had and the respect she enjoyed can be concluded on the basis of rare, but still very rich in substance written testimonies. That Ana was an influential member of the family is corroborated by the fact that her presence was mentioned during important meetings held by the Serbian Grand *Župan*. Thus Domentijan testifies that, when the failed pursuit after by then monk Rastko had returned to Serbia, Nemanja organised a council where, alongside

¹⁰ Поповић Д. 1992: 25–31; Поповић М. 2015: 66–67; Поповић Д., Поповић М. 2015: 237–256.

¹¹ Bauch 1976: 106–120; Barker 2020: 24–48.

¹² Downey 1959: 28–51; Grierson 1962: 3–63; Melvani 2018: 250–251.

¹³ Marinis 2009: на више места; Melvani 2018: 241–242, 250–251 и даље (са примерима и библиографијом).

¹⁴ Ћирковић 2004: 137; до сада најпотпуније о Ани Анастасији в. Перић 1986: 185–231 (са изворима и старијом литературом).

¹⁵ Даничић изд. 1865: 28–29.

¹⁰ Поповић Д. 1992: 25–31; Поповић М. 2015: 66–67; Поповић Д., Поповић М. 2015: 237–256.

¹¹ Bauch 1976: 106–120; Barker 2020: 24–48.

¹² Downey 1959: 28–51; Grierson 1962: 3–63; Melvani 2018: 250–251.

¹³ Marinis 2009: in several places; Melvani 2018: 241–242, 250–251 and onwards (with examples and bibliography).

¹⁴ Ћирковић 2004: 137; for the most complete account of Ana Anastasija to date, see Перић 1986: 185–231 (with sources and older literature).

Немања, у присуству водећих личности српског друштва, предао власт сину Стефану. Према казивању Стефана Првовенчаног, владар је том приликом позвао к себи „жену своју, и синове своје, и архијереја својега по имену Калиника, и старешине и кнезове земље своје...“¹⁶ Не мање речити су и други искази истог писца. Такво је сведочење да је Немања, пошто је подигао и опремио манастир Пресвете Богородице у Топлици, поверио ту светињу супрузи Ани „да се стара о њему по сваком делу“. Аanine врлине – супруге, мајке, господарице – посебно подвлачи Првовенчани, који говори о „угодним делима“ што их је творила у дому свог мужа, позивајући се при томе на Приче Соломонове (31, 10), где се каже да „Часна жена у дому мужа својега више вреди од бисера и драгог камења“.¹⁷ Чврсту повезаност двоје супружника потврђује, најзад, и одлука да се истовремено замонаше,¹⁸ а такође, њихова заједничка сахрана у студеничкој Богородичиној цркви.

Истраживања су одавно показала да је право сахране у својој задужбини – које је припадало категорији оних ритуалних, односно почасних – представљало један од најважнијих видова ктиторских права у средњовековној Србији.¹⁹ Не тако давно, у науци је скренута пажња на чињеницу, битну за наша разматрања, да је овај вид ритуалних права уживао не само ктитор већ и његова супруга.²⁰ То недвосмислено потврђују одредбе Хиландарског, а потом и Студеничког типика, чије 35. главе прописује појање панихида преминулим ктиторима. Карактеристична је у том смислу одредба да се успомена монахиње Анастасије прославља на исти начин као и ктитора храма, Симеона Немање: „О панихиди Настасијиной: на исти начин треба да појете и на дан успомене блаженопочивше Анастасије мо-

the noblemen and church dignitaries, he gathered the entire family – his wife, sons and daughters.¹⁵ His spouse Ana is mentioned also, again in the first place, during the famous assembly held in Ras when Nemanja, in the presence of the leading protagonists of the Serbian society, passed on the reign to his son Stefan. According to the telling of Stefan the First-Crowned, on this occasion the ruler invited to himself “his wife, and his sons, and his bishop named Kalinik, and the lords and princes of his land...”¹⁶ Some other statements by the same author are no less illustrative. Such is the testimony that, having built and equipped the Monastery of the Holy Mother of God in Toplica, Nemanja entrusted this holy place to his wife Ana “to take care of it in every aspect.” Ana’s virtues – as a wife, mother and mistress – are underlined in particular by the Stefan the First-Crowned who talks about the “pleasing deeds” that she did at the home of her husband, referring in this case to the Book of Proverbs (31, 10), where it is said “A wife of noble character who can find? She is worth far more than rubies.”¹⁷ The firm bond between the spouses is finally confirmed also by the decision to take monastic vows at the same time,¹⁸ as well as their joint burial at the Church of the Virgin in Studenica.

The research has shown since a long time ago that the right of burial at one’s own endowment – that belonged to the category of those ritual or honorary rights – constituted one of the most important forms of the ktetorial rights in Medieval Serbia.¹⁹ Not that long ago, the scholarship drew attention to the fact, very important for our considerations, that this aspect of the ritual rights was enjoyed not only by the ktetor himself, but also by his wife.²⁰ This is unambiguously confirmed by the provisions of the

¹⁵ Даничић изд. 1865: 28–29.

¹⁶ Јухас-Георгиевски изд. 1988: 66 (Стефан Првовенчани); the presence of the entire ruler household at the state assemblies in Raška was pointed out already by Radojčić N. / Радојчић Н. 1940: 67–69, 200, 209–210. The practice that the ruler’s wife and heirs are present at the assemblies was documented also in the subsequent periods.

The characteristic example is provided by the assemblies from the times of Emperor Dušan, *ibid*: 127, 128, 132, 134, 140, 142–143. It has also been noted that Jelena, the wife of Emperor Dušan, “present always and everywhere,” had a significant impact on the creating of the interior and foreign policies of the Serbian state, Благојевић 2004: 21–22.

¹⁷ Јухас-Георгиевски изд. 1988: 66 (Стефан Првовенчани).

¹⁸ *Ibid*: 77–78.

¹⁹ Троицки 1935: 79–132, especially p. 120–121.

²⁰ Благојевић 2004: 11–12.

¹⁶ Јухас-Георгиевски изд. 1988: 66 (Стефан Првовенчани); на присуство целокупног владарског дома на рашким државним саборима указао је још Радојчић Н. 1940: 67–69, 200, 209–210. Пракса да владарева супруга и наследници присуствују саборима документована је и у познијим раздобљима.

Карактеристичан пример пружају сабори из времена цара Душана, *исто*: 127, 128, 132, 134, 140, 142–143. Такође је скренута пажња на чињеницу да је Јелена, супруга цара Душана, „увек и свуда присутна“, имала знатног утицаја у креирању унутрашње и спољне политике српске државе, Благојевић 2004: 21–22.

¹⁷ Јухас-Георгиевски изд. 1988: 66 (Стефан Првовенчани).

¹⁸ *Исто*: 77–78.

¹⁹ Троицки 1935: 79–132, посебно на стр. 120–121.

²⁰ Благојевић 2004: 11–12.

нахиње, некада бивше супруге његове, месеца јула 21.²¹

Средњовековни извори не доносе податке о времену и околностима смрти Ане Анастасије. Она је свакако преминула негде између 1196. и 1199. године, односно у годинама након монашења, а пре састављања Хиландарског типика. Анастасијина сахрана у Студеници није забележена у савременим документима, али о њој говоре млађи, летописни састави, преносећи традицију, чија се веродостојност мора узети са доста опреза.²² Тако Ћоровићев и Бранковићев летопис – који очигледно користе исти извор – доносе податак да се после монашења Анастасија повукла у Богородичин манастир у Расу, у близини Рашке епископије, где је и преминула, након чега је њено тело пренето у Студеницу.²³ Састављач Троношког родослова, иначе слабо поуздан, уз измишљене податке о Ани Анастасији, исправно одређује не само цркву у којој је сахрањена већ и положај гроба – „в првој папери о деснују“.²⁴

Кључне податке о замисли и решењу гроба замонашене Немањине супруге донела су археолошка ископавања извршена у Студеници 1985. године, која су разрешила и неке претходне недоумице.²⁵ Та истраживања су потврдила постојање подземне гробнице, и то на очекиваном месту, у југоисточном углу припрате, испод портрета монахиње Анастасије.²⁶ У овој гробници, дубоко укупаној и пажљиво озиданој правилним каменим плочама, откривен је скелет женске особе старости до седамдесет година.²⁷ Чињеница да

Typikon of Hilandar and then also the Typikon of Studenica, the 35 chapters of which prescribe the chanting of the memorial service for the deceased ktetors. In this regard, there is a characteristic provision saying that the memory of nun Anastasija is to be celebrated in the same way as the one of the ktetor of the church, Simeon Nemanja: “About the memorial service for Anastasija: you need to chant it in the same way also on the date of the memory of the blessed saint nun Anastasija, his former wife once upon a time, in the month of July 21.”²¹

The medieval sources do not provide data about the time and the circumstances surrounding the death of Ana Anastasija. She certainly passed away some time between 1196 and 1199, that is, in the years after she had taken monastic vows and before the compilation of the Typikon of Hilandar. Anastasija's burial at Studenica was not recorded in contemporary documents, but it is mentioned in later-date, chronicle type of texts, conveying oral accounts, but their accuracy must be taken with a lot of caution.²² Thus the chronicle of Ćorović and Branković – that obviously use the same source – present a piece of data saying that after taking monastic vows Anastasija withdrew to the Monastery of the Mother of God in Ras, close to the Diocese of Raška, where she also passed away, after which her body was transferred to Studenica.²³ The compiler of the Genealogy of Tronoša, otherwise not quite reliable, alongside some invented data about Ana Anastasija, accurately establishes not only the church in which she was buried, but also the position of the grave – “в ѡпрвој ѡаѡерѡи о деснују” (“on the first narthex on the right-hand side”).²⁴

The key data about the concept of and the solution for the tomb of Ana Anastasija was provided by the archaeological excavations carried out at Studenica in 1985, which also clarified some of the pre-

²¹ Мирковић прир. 1939: 94–95 (Свети Сава, Стефан Првовенчани); Богдановић прир. 1986: 78 (Свети Сава); о Хиландарском и Студеничком типик у в. Богдановић 1980: 148–149; Шпадијер 2014: 21–23 (са библиографијом).

²² О настанку и друштвеној функцији родослова и летописа в. Васиљевић 2015: 95–117.

²³ Стојановић 1927: 51, 280. Податак да се након монашења Ана Анастасија повукла у Богородичин манастир у Расу доноси и Сава Српски (Богдановић прир. 1986: 105), али не говори ништа о њеном преносу у Студеницу.

²⁴ Шафарик 1953: 34. Оцену о веродостојности овог извора донео је још Радојчић Н. 1931, а у најновије време Тодић 2016: 173–196.

²⁵ Гроб Ане Анастасије повезиван је са надгробном плочом монахиње Анастасије, пронађене поред јужног зида студеничке цркве Светог Николе, Радан-Јовин 1969: 76–77; Радан-Јовин 1979: 38–43, сл. 14; Николић 1988: 39–43. Разлози који се противе таквој идентификацији изложени су код Поповић Д. 1988: 498–499.

²⁶ Радан-Јовин, Јанковић, Темерински 1988: 46–47.

²⁷ Микић, Тодоровић 1988: 249, 252–253, гроб бр. 4 (са детаљном анализом скелета).

²¹ Мирковић прир. 1939: 94–95 (Свети Сава, Стефан Првовенчани); Богдановић прир. 1986: 78 (Свети Сава); on Hilandar and Studenica typika see Богдановић 1980: 148–149; Шпадијер 2014: 21–23 (with bibliography).

²² About the origins and the social function of the genealogies and the chronicles, see Васиљевић 2015: 95–117.

²³ Стојановић 1927: 51, 280. The data claiming that after her taking of monastic vows Ana Anastasija withdrew to the Monastery of the Mother of God in Ras is also shared by Sava of Serbia (Богдановић прир. 1986: 105), but he does not say anything about her transfer to Studenica.

²⁴ Шафарик 1953: 34. The assessment about the credibility of this source was presented already by Радојчић Н. in 1931 (Радојчић Н. 1931) and in the more recent times Тодић in 2016 (Тодић 2016: 173–196).

скелет припада првобитном укопу поуздано указује да је доиста реч о гробу Ане Анастасије.

Место сахране Немањине супружнице – у припрати – врло је пажљиво осмишљено и захтева, на овом месту, посебан осврт. Овај простор био је у византијској фунерарној пракси уобичајен за сахрану василевса и чланова његове породице, укључујући жене. Такав став почивао је на строгом, хијерархијском схватању простора храма, према коме је његов централни део – наос представљао вишу, литургијску зону на лествици сакралности, док је нартекс, у том погледу, био на нижој скали.²⁸ Таквим и сличним теолошко-литургијским постулатима тумачи се то што се и у ретким случајевима када су се гробови византијских василевса налазили у наосу, они увек били примакнути уза зид.²⁹ Ове чињенице морају се имати у виду и приликом разматрања концепције српског владарског гроба установљене у Студеници. Наиме, смештај Немањиног гроба у простор западног травеја наоса унеколико одудара од стандардних решења присутних у византијским царским маузолејима, док положај уз јужни зид открива њима слично схватање храмовне хијерархије.³⁰ У сваком случају, смештај гроба – обележеног монументалним мермерним саркофагом – може се сматрати, све до времена Стефана Дечанског, једном од битних одлика сепулкралне праксе Немањића.³¹

Речит је и међусобни однос гробова ктитора и његове супружнице. Свакако није случајно то што се Анастасијин гроб, устројен у југоисточном углу припрате, ослања на исти зид уз који је, само с друге стране, у југозападном углу наоса, почивало тело Симеона Немање (сл. 1). Оваквим распоредом посебно је истакнута чврста веза супружника, која се продужила и након смрти, али и особено хијерархијско схватање простора – због чега се женски гроб нашао на мање почасном месту у храму. Таква гледишта имала су утицај и на замисао саркофага Ане Анастасије. Тај споменик – чији се изглед може реконструисати на основу сачуваних остатака – састојао се од мермерног профилисаног ковчега правоугаоне форме и ниског закошеног покло-

vious uncertainties.²⁵ This research corroborated the existence of an underground burial chamber, located at the expected spot, in the southeast corner of the narthex, underneath the portrait of nun Anastasija.²⁶ In this burial chamber, dug out deeply and carefully paved using regular-shape stone slabs, the archaeologists discovered the skeleton of a female person up to seventy years of age.²⁷ The fact that the skeleton belongs to the original interment suggests reliably that this is indeed the grave of Ana Anastasija.

The place of the interment of Nemanja's spouse – in the narthex – was very carefully conceived and it requires, at this point, a special consideration. In the Byzantine funerary practice, this area was commonly used for the burial of the emperor and members of his family, including wives. Such approach relied on a strict, hierarchical view at the church space according to which its central part – the naos represented the higher, liturgical zone in the hierarchy of sacredness, while in this regard the narthex was at a lower scale.²⁸ These and similar theological and liturgical postulates are used to interpret the fact that even in the rare cases when the tombs of Byzantine basileis were located in the naos, they were always placed adjacent to the wall.²⁹ It is imperative to keep these facts in mind when considering the concept of the Serbian ruler tomb established at Studenica. Namely, the placement of Nemanja's tomb in the area of the west bay deviates somewhat from the standard solutions found in Byzantine imperial mausoleums, while the position by the south wall reveals the concept of the church hierarchy similar to that present at the said mausoleums.³⁰ In any case, the placement of the tomb – marked by a monumental marble sarcophagus – may be considered, up to the times of King Stefan Dečanski, as one of the important features of the sepulchral practice of the Nemanjić family.³¹

²⁵ The grave of Ana Anastasija has been linked to the grave slab of nun Anastasija, found by the south wall of Studenica's Church of Saint Nicholas, Радан-Јовин 1969: 76–77; Радан-Јовин 1979: 38–43, fig. 14; Николић 1988: 39–43. The reasons against such identification are presented by Поповић Д. 1988: 498–499.

²⁶ Радан-Јовин, Јанковић, Темерински 1988: 46–47.

²⁷ Микић, Тодоровић 1988: 249, 252–253, grave no. 4 (with a detailed analysis of the skeleton).

²⁸ Bache 1989: 25:33; Gerstel 1998: 98–101.

²⁹ Marinis 2009: 150–151, 154–156 (with sources and literature).

³⁰ In comparison to the capital, the practice of interment within the area of the naos was more present in the peripheral regions of the Byzantine world, Laskaris 2000.

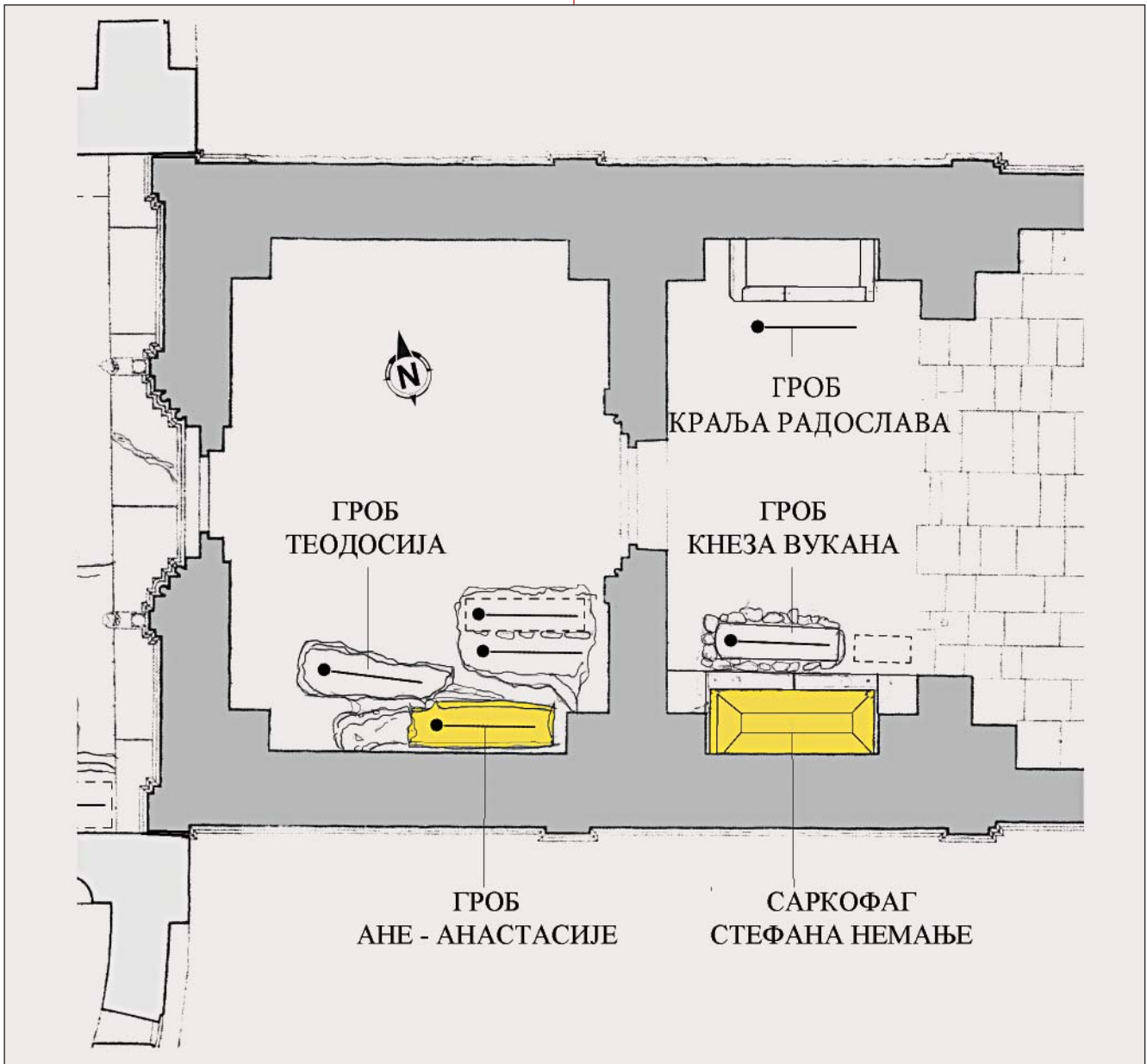
³¹ Поповић Д. 1992: 176–177.

²⁸ Bache 1989: 25:33; Gerstel 1998: 98–101.

²⁹ Marinis 2009: 150–151, 154–156 (са изворима и литературом).

³⁰ У односу на престоницу, пракса сахране у простору наоса била је присутнија у периферним областима византијског света, Laskaris 2000.

³¹ Поповић Д. 1992: 176–177.

1. Студеница, Богородичина црква; положај гробова у наосу и припрати (према Поповић М. 2015: 66)

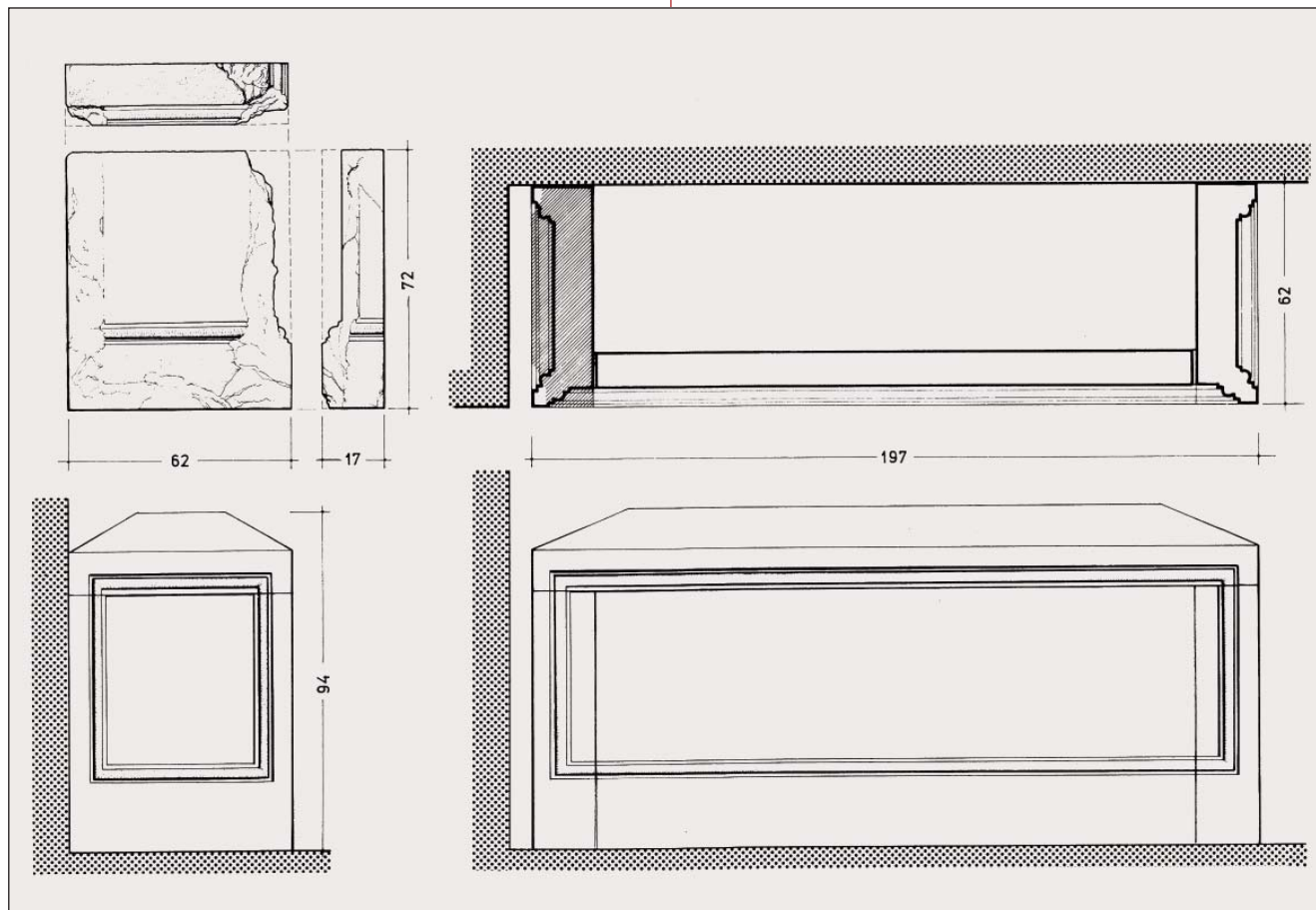
1. Studenica, the Church of the Virgin; position of the tombs in the naos and the narthex (according to Popović M. 2015: 66)

пца (сл. 2). Он је, дакле, припадао истом типу као и Немањин надгробни споменик, али се од њега разликовао видно мањим димензијама. Та умањена величина саркофага, као и смештај гроба у простору припрате, биће, како се чини, заједнички именитељ сахране Немањићи током читавог XIII, а делом и XIV века.³²

Студенички гроб Немањине жене садржи и нека јединствена решења. То је, на првом месту, познати портрет монахиње Анастасије у проскинези пред Богородицом са Христом на пре-

The mutual relation of the tombs belonging to the ktetor and his spouse is also illustrative. It is certainly no coincidence that Anastasija's tomb, positioned in the southeast corner of the narthex, rests against the same wall along which, but on the other side, in the southwest corner of the naos, there used to be the body of Simeon Nemanja (Fig. 1). Such arrangement accentuates in particular the firm bond between the spouses that extended even after the death, but also the specific hierarchical understanding of the space – which is the reason why the female Stefan the tomb found itself in the less honoured place within the church. Such points of view also had their impact

³² Поповић Д. 1992: 32–33, сл. 8.

2. Студеница; саркофаг Ане Анастасије,
реконструкција (према Поповић Д. 1992: 33)

2. Studenica; sarcophagus of Ana Anastasija,
reconstruction (according to Popović D. 1992: 33)

столу, којој она упућује „моленије“ за спас душе (сл. 3). Реч је о слици чија је иконографска формула, установљена у средњовизантијском раздобљу, била добро позната и у српској средини средњег века.³³ Осим најрепрезентативнијих, владарских представа, у сликаним програмима источног света сачувани су и примери монахиња у проскинези, којима треба придружити и студенички портрет. Релативно дугој историји истраживања те слике треба прикључити и најновија тумачења, која су убедљиво показала да је садашњи Анастасијин портрет, настао као резултат обнове живописа 1568. године, верно поновио првобитну композицију. Анастасијино „моленије“ стога је с правом оцењено као најстарији пример молитеља у проскинези у српској средњовековној уметности.³⁴ Лик монахиње

on the concept of the sarcophagus of Ana Anastasija. This monument – the appearance of which may be reconstructed on the basis of the preserved remains – consisted of a marble profiled casket of a rectangular shape and a low, sloped lid (Fig. 2). Therefore, it belonged to the same type as Nemanja's grave marker, but it differed from the latter by its visibly smaller dimensions. This reduced size of the sarcophagus, as well as the placement of the tomb within the narthex will be, as it seems, the common denominator of the burials of the Nemanjić women throughout the entire 13th and a part of the 14th century.³²

The tomb of Nemanja's wife at Studenica also contains some unique solutions. This is, primarily, the well-known portrait of nun Anastasija in proskynesis before the Mother of God with Christ on a throne, to whom she addresses the „моленије“ (prayer) for the salvation of her soul (Fig. 3). This is an image the iconographic formula of which, established in the middle Byzantine period, was also well known in the Serbian lands of the Middle Ag-

³³ Војводић 2007: 379–401.

³⁴ Живковић 2019: 75, 301–303, 550–556 (са потпуном библиографијом); в. такође, Матић 2021: 224–225, цртеж 11, сл. 14. Последњи остаци првобитне композиције могли би бити средњовековни фрагменти фресака, од којих неки са златним листићима, који су пронађени у горњем, поремећеном слоју приликом ископавања гробнице, Поповић Д. 1992: 42.

³² Поповић Д. 1992: 32–33, Fig. 8.

3. Студеница, Богородичина црква; гроб Ане Анастасије (фото Н. Дебљовић-Ристић 2022)

3. Studenica, the Church of the Virgin; tomb of Ana Anastasija (photo by N. Debljović-Ristić 2022)

Анастасије у проскинези, настао у непосредној фунерарној функцији, био је део шире целине коју чини сликани програм припрате.³⁵ Његова битна компонента је монументални Страшни суд, такође, обновљен у XVI веку према првобитном предлошку, који је за представу „моленија“ представљао примерен топографско-смисаони оквир, наглашених сотериолошких и есхатолошких порука.³⁶

³⁵ Најновији резултати изложени су код Милановић 2018 (са старијом литературом).

³⁶ Живковић 2019: 289–290, 526–535 (са аргументованим упозорењем на потребу да се са опрезом тумачи фунерарно значење Страшног суда у програмима византијских

es.³³ In addition to the most representative depictions of the rulers, the painted programmes of the eastern world also have preserved examples of nuns in proskynesis and they should include the portrait from Studenica as well. The relatively long history of the study of this image also needs to incorporate the latest interpretations that have decisively shown that the current portrait of Anastasija, created as a result of the restoration of the fresco paintings in 1568, faithfully repeated the original composition. For this reason, Anastasija's „моленије” has rightfully been assessed as the oldest example of

³³ Војводић 2007: 379–401.

Гроб Ане Анастасије, схваћен у својој целовитости, обухватао је још једну, изузетну појединост. У питању је двоструки крст са криптограмом, некада позлаћен, а представљен чело главе, изнад Анастасијиног саркофага, на источној страни пиластра. У питању је профилактички знак сложеног значења, који је, због вере у његову моћ да штити од злих сила, често приказиван на „граничним“ местима храма, укључујући и гробна обележја.³⁷ Студенички криптограм сада је сачуван само у траговима – препознатим по остацима везива којим су златни листићи били причвршћени на мермерну подлогу. С обзиром на то да су истоветни трагови преостали на куфској орнаментици олтарске преграде, као и на натпису над порталом што води из припрате у наос, још одавно смо претпоставили да је, са становишта декоративног система, замисао гроба Ане Анастасије била део јединствене концепције ентеријера Богородичине цркве. Његова префињена раскош, занатско мајсторство и високи естетски домети као да упућују на цариградске обрасце.³⁸

Иако је студеничка Богородичина црква задржала статус породичне гробнице и у другој генерацији Немањића, нема никаквих индиција да је ту поновљен модел заједничке сахране владарског пара. Стефан Првовенчани (1196–1227) најпре је сахрањен у гробници испред Немањиног саркофага, а када су му мошти пренете у Жичу, ту је, како се претпоставља, положено тело великог кнеза Вукана (1202–1204).³⁹ Њихове супруге, међутим, нису почастоване гробним местом у задужбини оснивача династије. О Вукановој жени, укључујући њено име и порекло, извори нису оставили трага.⁴⁰ Више се зна о супружницама Стефана Првовенчаног, али не и о планираном, односно оствареном месту сахра-

цркава). Због улоге коју је имао на Страшном суду, исти аутор је претпоставио да је есхатолошки смисао могао имати и лик арханђела Рафаила, насликан непосредно уз сцену проскинезе, исто: 551, 556.

³⁷ О значењу крста са криптограмима – скраћеницама популарних изрека о својствима и чудесним моћима крста, в. Шакота 1982: 53, 56–57; Трифуновић 1990: 140–141; Поповић Д., Тодић, Војводић 2011: 199–202 (са примерима и литературом); Поповић Д. 2021: 188, 201.

³⁸ Поповић Д. 1992: 34.

³⁹ Исто: 42–45; Поповић М. 2015: 72–73 (са старијим мишљењима, изворима и референтном библиографијом). О учесталости секундарних сахрана у византијским гробним црквама в. Marinis 2009: 165 (са изворима и литературом).

⁴⁰ Јечменица 2018: 21.

a petitioner in proskynesis in the Serbian medieval art.³⁴ The image of nun Anastasija in proskynesis, created with a direct funerary function, was a part of a broader ensemble comprising the painted programme of the narthex.³⁵ Its important component is the monumental Last Judgment, also restored in the 16th century in line with the original model, which for the depiction of the “*моленије*” constituted an appropriate topographical and meaningful framework, with emphasised soteriological and eschatological messages.³⁶

The tomb of Ana Anastasija, comprehended in its entirety, included one other, exceptional detail. This is a double cross with a cryptogram, gilded back in the day, and depicted on top of the head, above Anastasija's sarcophagus, on the east side of the pilaster. This is a prophylactic sign of complex meaning that was, because of the faith in its power to protect against evil forces, often depicted in the “borderline” spots of the church, including also grave markings.³⁷ Nowadays, only traces of the cryptogram of Studenica have been preserved – recognised by the remains of the binder which adhered golden leaves to the marble base. Taking into account that exactly the same type of traces have remained on the kufic ornamentation of the altar partition, as well as in the inscription above the doorway leading from the narthex into the naos, we supposed a long time ago that, from the aspect of a decorative system, the idea for the Stefan the tomb of Ana Anastasija was a part of a unique concept for the interior of the Church of the Virgin. Its refined opulence, the advanced craftsmanship and the high aesthetic achievement seem to be pointing at Constantinople models.³⁸

³⁴ Живковић 2019: 75, 301–303, 550–556 (with complete bibliography); see also, Matić 2021: 224–225, drawing 11, fig. 14. The last remains of the original composition could be the medieval fragments of the frescoes, some of which with golden leaves, found in the upper, disturbed layer during the excavation of the tomb, Поповић Д. 1992: 42.

³⁵ The latest results are presented in Милановић 2018 (with older literature).

³⁶ Живковић 2019: 289–290, 526–535 (with well-founded warning about the need to interpret the funerary meaning of the Last Judgment in the Byzantine churches' programmes with caution). Because of the role archangel Raphael played in the Last Judgment, the same author presumed that the archangel could also have the eschatological meaning, as he was painted directly next to the proskynesis scene, *ibid*: 551, 556.

³⁷ About the meaning of the cross with cryptograms – abbreviations of popular sayings about the properties and the miraculous powers of the cross, see Шакота 1982: 53, 56–57; Трифуновић 1990: 140–141; Поповић Д., Тодић, Војводић 2011: 199–202 (with examples and literature); Поповић Д. 2021: 188, 201.

³⁸ Поповић Д. 1992: 34.

не прве две краљеве жене.⁴¹ Речита је чињеница што је трећа и последња супруга Првовенчаног, венецијанска племкиња Ана Дандоло, добила врло репрезентативан гроб, али не уз мужа, већ у задужбини свог сина Уроша I, у манастиру Сопоћани. Тој гробници посветићемо посебну пажњу у даљем разматрању.

Сахрана у Студеници делимично је настала у трећем поколењу Немањића, али, такође, без наговештаја о планирању гробова владарског пара. Краљ Радослав (1227–1233), у монаштву Јован, сахрањен је у Богородичиној цркви – вероватно у гробници уз северни зид западног травеја наоса.⁴² О судбини и статусу Радослављеве жене Ане, кћери епирског деспота Теодора Анђела – коју је Теодосије Хиландарац описао као „злонаравну и лукаву жену“, приписавши јој неверство и кривицу за несрећну судбину избеглог краља Радослава⁴³ – извори нису сачували трага.⁴⁴ У сваком случају, не располажемо никаквим подацима, писаним или материјалним, да је она икада стекла гроб у породичној задужбини Немањића.

Студенички образац сахране владарског пара имао је непосредног одјека у хронолошки следећем маузолеју Немањића, манастиру Милешеви. Краљ Владислав (1233–1243) ту је погребен на традиционалном месту, у југозападном углу наоса, а његово место починка обележено је репрезентативним спомеником и ктиторско-надгробним портретом насликаним на јужном зиду.⁴⁵ Угледање на студенички прототип видно је и у смештају гробнице испред саркофага, као и замисли надгробног обележја, које је, судећи по очуваним фрагментима, било у виду високог саркофага израђеног од локалног, црвенкастог мермера. То су показала обухватна, интердисциплинарна истраживања, вршена у Милешеви у раздобљу 1990–1994. године. Том

Although Studenica's Church of the Virgin retained the status of a family mausoleum during the second generation of the Nemanjić dynasty, too, there are no indications that the model of the joint burial of the ruling couple was repeated here. King Stefan the First-Crowned (1196–1227) was first buried in the grave in front of Nemanja's sarcophagus and when his relics were transferred to Monastery Žiča this place was used, as it is presumed, to put the body of Grand *Župan* Vukan (1202–1204).³⁹ Their wives, however, were not honoured with tombs within the endowment church of the founder of the dynasty. The sources have left no traces about Vukan's wife, including also her name and provenance.⁴⁰ More is known about the wives of Stefan the First-Crowned, but not about the planned or the actual place of burial of the first two wives of the king.⁴¹ There is a very illustrative fact that the third and the last wife of the King Stefan the First-Crowned, a Venetian noblewoman Anna Dandolo, was given a very representative tomb, not by the side of her husband, but rather at the endowment church of her son, King Uroš I, at Sopoćani Monastery. We are going to pay more attention to that tomb in continuation.

The burials at Studenica continued during the third generation of the Nemanjić family, but also with no hint about any planning concerning the graves of the ruling couple. King Radoslav (1227–1233), with the monastic name of Jovan, was buried at the Church of the Virgin – probably in the tomb along the north wall of the west bay of the naos.⁴² As for the fate and status of Radoslav's wife Ana, a daughter of Epirus despot Theodore Angelos – whom Teodosije the Hilandarian described as “ill-willed and cunning woman,” attributing to her infidelity and guilt for the unfortunate fate of the fleeing King Radoslav⁴³ – the sources have not kept any trace.⁴⁴ In any case, we do not dispose with any

⁴¹ Бубало 2016: 102 и на другим местима; Коматина 2021: 33–38 (са исцрпном библиографијом).

⁴² Поповић М. 2015: 73.

⁴³ Богдановић прир. 1988: 232 (Теодосије Хиландарац); Мандић 1975: 9–18.

⁴⁴ Веродостојност Теодосијевог приповедања у науци је одавно доведена у питање, Ферјанчић 1981: 310, нап. 45. На опрез наводи и то што се у старим српским поменицима, уз краља Радослава – монаха Јована среће име монахиње Ане, што би значило да се краљева жена, такође, вратила у Србију и замонашила у Студеници, заједно са мужем, в. Новаковић 1875: 30; Бубало 2016: 141–142. Ана је насликана уз свог мужа, краља Радослава, у ктиторској композицији у јужном параклису студеничке спољне припрате, Цветковић 1998: 75–86; Чанак-Медић, Тодић 2011: сл. 90.

⁴⁵ Поповић Д. 1992: 49–51.

³⁹ Ibid.: 42–45; Поповић М. 2015: 72–73 (with older opinions, sources and reference bibliography). About the frequency of secondary funerals in Byzantine sepulchral churches, see Marinis 2009: 165 (with sources and literature).

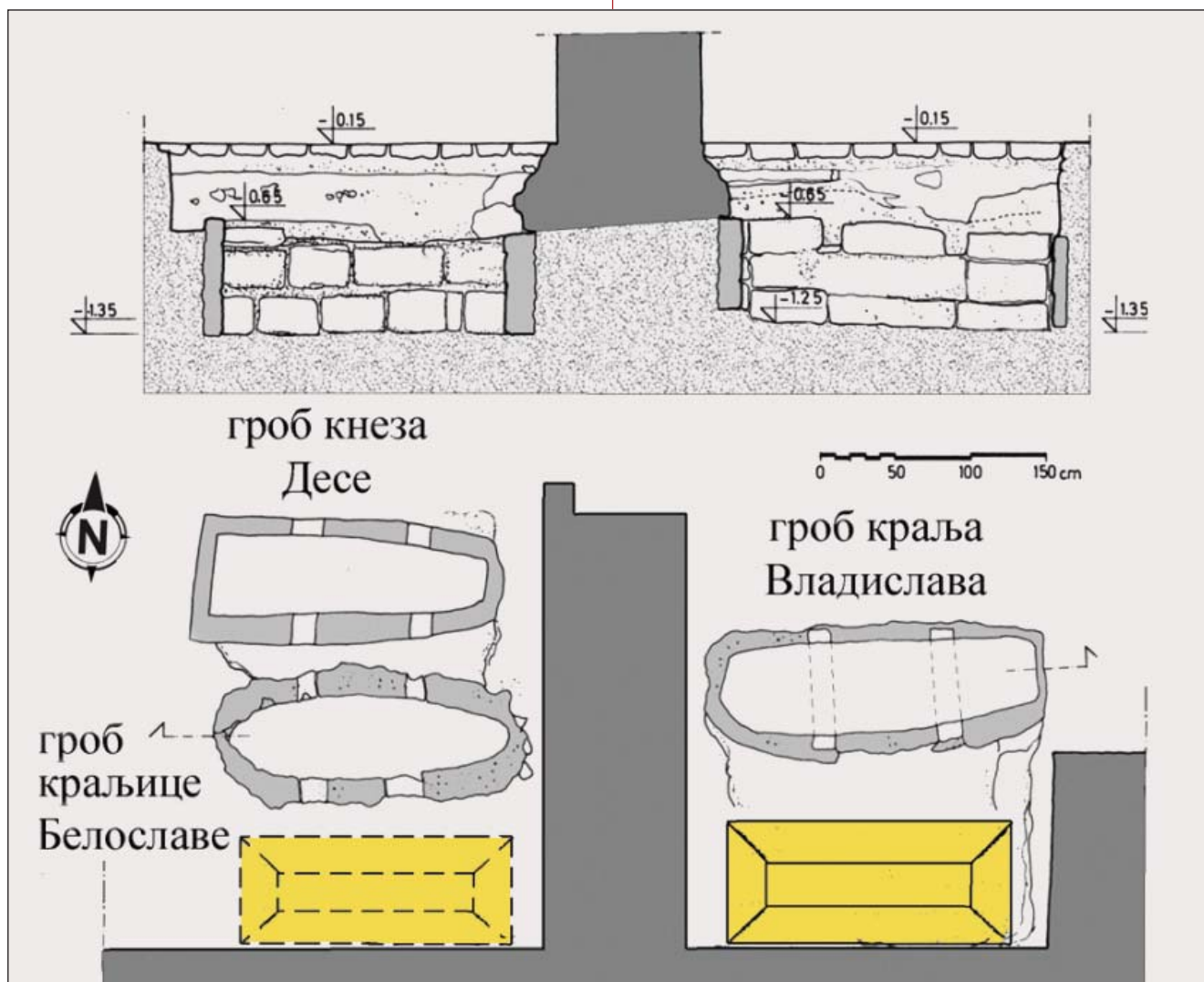
⁴⁰ Јечменица 2018: 21.

⁴¹ Бубало 2016: 102 и на другим местима; Коматина 2021: 33–38 (with comprehensive bibliography).

⁴² Поповић М. 2015: 73.

⁴³ Богдановић прир. 1988: 232 (Теодосије Хиландарац); Мандић 1975: 9–18.

⁴⁴ The credibility of Teodosije's account was brought into question by science a long time ago, Ферјанчић 1981: 310, remark 45. The caution is also caused by the fact that in the old Serbian *pomenici* (books with the list of the late individuals to be mentioned in prayers for the salvation of their souls) next to King Radoslav – monk Jovan, there is also the name of nun Ana, which would mean

4. Милешева; положај владарских гробова у наосу и припрати (према Поповић М. 2006: 130)

4. Mileševa; position of the ruler tombs in the naos and the narthex (according to Popović M. 2006: 130)

приликом темељно су проучене подземне гробнице у простору наоса и припрате, остаци три мермерна саркофага, а такође, и остеолошки остаци погребених личности.⁴⁶ Нова и врло важна сазнања добијена су и о вероватном месту сахране супруге краља Владислава. С добрим разлогом, њој је приписана гробница пронађена у југоисточном углу припрате (сл. 4). Гробница се налази у истом положају и на сличној дубини као краљева рака, с тим што је мањих димензија. Међу преосталим уломцима некадашњих милешевских саркофага за проблем којим се бавимо нарочито су важни делови двају споменика – истоветне конструкције, профилације, клесарске

data, either written or material, that she ever acquired a grave at the Nemanjić family endowment.

Studenica's prototype for the burial of the ruling couple had a direct echo in the chronologically speaking next Nemanjić mausoleum, Mileševa Monastery. King Vladislav (1233–1243) was interred there at the traditional location, in the southwest corner of the naos and his place of rest was marked by a representative monument and a ktetorial and funerary portrait painted on the south wall.⁴⁵ The looking up to the prototype of Studenica is also

⁴⁶ Резултати истраживања извршених 1990. године објављени су у часопису Саопштења XXII–XXIII (1990–1991): Кандић 1990–1991: 103–111; Зечевић 1990–1991: 113–125; Живановић, Летић 1990–1991: 127–129.

that the king's wife also returned to Serbia and took monastic vows at Studenica, together with her husband, see Новаковић 1875: 30; Бубало 2016: 141–142. Ana was painted beside her husband, King Radoslav, in the ktetorial composition in the south paraklesion of the exonarthex of Studenica, Цветковић 1998: 75–86; Чанак-Медић, Тодић 2011: Fig. 90.

⁴⁵ Поповић Д. 1992: 49–51.

обrade, врсте и боје мермера, али неједнаке величине. Стога на убедљивим аргументима почива мишљење Оливере Кандић да су ови споменици израђени истовремено, у склопу јединствене замисли сахране владарског пара.⁴⁷ То би пак значило да је у Милешеву, као и у Студеници, постојала намера да се супружници сахране на наспрамним странама истог зида, који дели наос од припрате. У начелу истоветна студеничкој је и замисао њихових гробних обележја, у виду високих мермерних саркофага, једнаког склопа, али различитих димензија.

За разлику од студеничке раке Ане Анастасије, у којој су, као што смо видели, пронађени и идентификовани њени посмртни остаци, у милешевској гробници, приписаној краљевој супрузи, првобитан остеолошки материјал није пронађен. У овој гробној раки, затеченој у поремећеном стању, пронађени су остаци мушког скелета, који су ту, сматра се, доспели секундарним путем.⁴⁸ У покушају јаснијег сагледавања ових сложених и недовољно јасних околности, осврнућемо се укратко на малобројне познате чињенице везане за личност и судбину Владислављеве жене Белославе.

У историографији је углавном општеприхваћено мишљење да Белославу треба поистоветити са ћерком бугарског цара Ивана II Асена, коју је, према сведочењу Теодосија Хиландарца, Владиславу довео његов стриц Сава Српски, како би их „венчао“.⁴⁹ На основу дубровачких извора, зна се да је, након смене власти и доласка на престо краља Уроша I 1243. године, „краљица Владислављева“ потражила уточиште у Дубровнику, где се морала обавезати да неће деловати против новог српског владара.⁵⁰ Она се по имену први пут помиње 1281. године, када је актуелни краљ Драгутин тражио да се у Котор пребаци „поклад“ који су Белослава и њен син Деса, у време изгнанства, оставили код једног Дубровчанина. Зна се, такође, да се 1385. године Владислављева удовица појавила у Дубровнику и тражила повраћај предмета које је својевремено дала у депозит.⁵¹

⁴⁷ Кандић 1990–1991: 103–107; Кандић 1995: 135–143.

⁴⁸ Микић, Хошовски 2003: 126.

⁴⁹ Богдановић прир. 1988: 232 (Теодосије Хиландарац); Ћирковић 2004а: 485; сумњу у ту идентификацију исказао је Божилов 1985: 101–102; уколико је она оправдана, Белослава би била друга жена краља Владислава.

⁵⁰ Мошин, Ћирковић, Синдик прир. 2011: 178; Бубало 2016: 161.

⁵¹ Маловић-Ђукић 2003: 31–39; Бубало 2016: 183; Јечменица 2018: 87–88.

visible in the placement of the burial chamber in front of the sarcophagus, as well as in the concept of a grave marker which was, judging by the preserved fragments, in the shape of a high sarcophagus made of local, reddish marble. This was corroborated by the comprehensive, multi-disciplinary research carried out at Mileševa in the period 1990–1994. On that occasion, the underground chambers in the naos and narthex, the remains of three marble sarcophagi, as well as the osteological remains of the interred individuals were thoroughly examined.⁴⁶ New and very important findings were obtained also on the probable place of burial of the wife of King Vladislav. For a good reason, she was assigned a grave found in the southeast corner of the narthex (Fig. 4). This burial chamber is located in the same position and at a similar depth as the grave of the king, with a note that its dimensions are smaller. Among the remaining fragments of the former sarcophagi of Mileševa, there are segments of two monuments that are especially important for the issue at hand – they have the same structure, profiles, carved finish, type and colour of the marble, but they are of unequal size. It is for this reason that the opinion of Olivera Kandić that the monuments were made at the same time, within the scope of a unique concept for the burial of the ruling couple, rests on convincing arguments.⁴⁷ This would, however, mean that just like in Studenica, in Mileševa as well there was an intention to bury spouses on the opposite sides of the same wall that divides the naos from the narthex. In principle, the concept of their grave markers, in the shape of high marble sarcophagi of an equal structure, but different dimensions, is also identical to the one at Studenica.

As opposed to the grave of Ana Anastasija at Studenica in which, as we have seen, her remains have been found and identified, no original osteological material ascribed to the king's wife has been found in the tomb of Mileševa. What was found in this grave, which was in a visibly disturbed state, were remains of a male skeleton that got there, as it is believed, by a secondary route.⁴⁸ In an attempt to have a more comprehensible view at these complex and insufficiently clear circumstances, we are going

⁴⁶ The results of the research carried out in 1990 were published in periodical Саопштења XXII–XXIII (1990–1991): Кандић 1990–1991: 103–111; Зечевић 1990–1991: 113–125; Живановић, Летић 1990–1991: 127–129.

⁴⁷ Кандић 1990–1991: 103–107; Кандић 1995: 135–143.

⁴⁸ Микић, Хошовски 2003: 126.

Иако поменути подаци не нуде одговор на питање ко је сахрањен у гробници у југоисточном углу милешевске припрате, они могу помоћи у ширем сагледавању могућих решења, узимајући у обзир дат историјски контекст. Сви расположиви, напред изложени разлози, говоре у прилог схватању да је у Владислављевој задужбини био с намером поновљен студенички модел сахране владарског пара. Међутим, за разлику од Студенице, он ту, из недовољно познатих разлога, није до краја спроведен. Као што се зна, свргнути краљ Владислав убрзо се измирио са братом и, вративши се из прогонства, више од две деценије боравио је у Србији.⁵² Након смрти – негде после 1264. године – он је по устаљеном обичају положен у припремљен, ктиторски гроб. С друге стране, нема никаквих података да се Белослава, која је читавих двадесетак година надживела супруга, икада вратила у Србију, нити да је погребена на предвиђеном месту у мужевљевој задужбини. Тако се може и објаснити изостанак женског скелета у гробници укупаној уз Владислављеву, с друге стране зида. О идентитету покојника секундарно сахрањеног у реченој гробници сада се не могу изнети чак ни претпоставке.

Вишеструко релевантан и врло занимљив узорак пружају и сахране Немањинки из раздобља краља Уроша I (1243–1276) и његове супруге, краљице Јелене. Оне убедљиво показују у којој је мери владарски гроб био сложен феномен, који неретко одражава идеолошке постулате времена, а понекад, штавише, и актуелне политичке прилике. То је разлог због којег се Сопотани и Градац – маузолеји краља Уроша I и краљице Јелене – морају разматрати као међусобно повезане појаве, условљене историјским околностима тога доба.⁵³ Проблем који задире у њихову фунерарну функцију утолико је замршенији када се имају у виду различита гледишта истраживача о хронологији грађења и контексту заснивања поменутих владарских задужбина.

Ипак, каква год та гледишта била, неспорна је чињеница да је краљ Урош, следећи пример својих предака, за живота подигао себи гробну

to look briefly at the few known facts linked to the personality and fate of Vladislav's wife Beloslava.

The historiography mostly accepts that Beloslava ought to be identified as a daughter of Bulgarian Emperor Ivan Asen II and that she was, according to the accounts of Teodosije the Hilandarian, brought to Vladislav by his uncle Sava of Serbia in order to get them married.⁴⁹ On the basis of Ragusa (Dubrovnik) sources, it is known that after the change of power and the enthronement of King Uroš I in 1243, "Vladislav's queen" looked for a haven in Ragusa where she had to make a commitment that she would not act against the new Serbian ruler.⁵⁰ She was mentioned by name for the first time in 1281 when the then King Dragutin requested that the "ѿклад" (deposit), left with a citizen of Ragusa by Beloslava and her son Desa during their exile, got transferred to Kotor. It is also known that in 1285 Vladislav's widow appeared in Ragusa and requested the return of the objects she had given earlier as a deposit.⁵¹

Although the above-mentioned data do not provide an answer to the question who was buried in the tomb in the southeast corner of Mileševa's narthex, they can help with broader understanding of the possible solutions, taking into account the given historical context. All available, above-shown reasons support the position that there was a clear intention to repeat the Studenica model of the ruling couple's burial at Vladislav's endowment. However, as opposed to Studenica, for the insufficiently clear reasons, the intention was not fully carried out. As it is well known, the dethroned King Vladislav soon made peace with his brother and, having returned from the exile, lived in Serbia for over two decades.⁵² After his death – some time after 1264 – he was placed, in line with the usual custom, in the prepared, ktetorial grave. On the other hand, there is no data saying that Beloslava, who outlived her husband by over twenty years, ever returned to Serbia or that she was interred in the prepared grave at her husband's endowment. This helps explain the absence of a female skeleton in the tomb dug out next to Vladislav's, but on the other side of the wall. As

⁵² Ћирковић 1981: 341–342; о владавини краља Владислава в. Коматина 2021: 63–72 (са литературом).

⁵³ Ту чињеницу већ раније је истакао Тодић 2006–2007: 59–77; епоха краља Уроша I у најновије време темељно је осветљена у књизи Коматина 2021 (где су наведени референтни извори, литература и досадашња историја истраживања).

⁴⁹ Богдановић прир. 1988: 232 (Теодосије Хиландарац); Ћирковић 2004а: 485; the doubt about this identification was cast by Божилов 1985: 101–102; if it is justified, Beloslava would be the second wife of King Vladislav.

⁵⁰ Мошин, Ћирковић, Синдик прир. 2011: 178; Бубало 2016: 161.

⁵¹ Маловић-Ђукић 2003: 31–39; Бубало 2016: 183; Јечменица 2018: 87–88.

⁵² Ћирковић 1981: 341–342; about the rule of King Vladislav, see Коматина 2021: 63–72 (with literature).

цркву – манастир Свете Тројице у Сопоћанима.⁵⁴ Према речима Данила II у том, „његовим рукама начињеном манастиру“, он је након смрти и погребен, у унапред припремљеном гробу.⁵⁵ Краљев гроб замишљен је и изведен на традиционалан начин: смештен у југозападном углу наоса, он се састојао од високог мермерног саркофага, подземне раке, устројене испред њега, и ктиторско-надгробног портрета.⁵⁶ Првобитном замисли владарске сахране у Сопоћанима чини се да није био предвиђен гроб за краљеву супругницу Јелену. На то би указивали резултати досадашњих археолошких истраживања, уз опаску да простор на северној страни западног травеја није у целости испитан. Приликом разматрања тог питања не треба пренебрегнути ни тачно запажање О. Кандић, архитекте истраживача, о неуобичајено великим димензијама подземне раке, као и саркофага краља Уроша I, на основу чега је опрезно изнета претпоставка да би у питању могла бити двојна гробница, намењена владарском пару.⁵⁷ Ипак, за сада не располажемо другим потврдама или бар назнакама које би оснажиле ову хипотезу.

⁵⁴ Време подизања Сопоћана, незабележено у изворима, истраживачи су одређивали посредно и на различите начине, полазећи од решења заступљених у сликаном програму. У седму деценију XIII века определили су га, на основу присуства, односно изгледа и узраста историјских личности Ђурић 1963: 22–27 (између 1263. и 1268. године) и у најновије време Војводић 2022: 380–382 (најкасније до 1265. године). Датовање сопоћанског живописа између 1272. и 1276. године, на основу програмских решења појединих сцена и њихове везе са оновременим верским и политичким токовима, предложио је Тодић 2000: 361–379; в. и Тодић у: Чанак-Медић, Тодић 2013: 128.

⁵⁵ Мак Данијел, Петровић прир. 1988: 55–56 (Данило Други).

⁵⁶ Поповић Д. 1992: 61–64; Кандић 2016: 83–85. Првобитна ктиторско-надгробна композиција, односно портрети Немањића пресликани су у време око којег у науци не постоји сагласност. У старијој науци то пресликавање одређено је у раздобље између 1263. и 1268. године, Ђурић 1963: 87 (без улажења у разлоге ове интервенције); у новије време, преиначавање портрета у југозападном делу наоса одређено је у време након насилне смене власти 1276. године – око 1278. године, тј. у раздобље између 1276. и 1282. године: Тодић 2006–2007: 59–68 (са старијим мишљењима); Тодић у: Чанак-Медић, Тодић 2013: 172–176; Тодић 2022: 222–229. Другачијег је мишљења Војводић 2022: 389–393, који на основу одабира приказаних личности, њиховог узраста и инсигнија, одређује пресликавање ових портрета у време владавине краља Уроша I – можда око 1270. године, а свакако пре 1276. године.

⁵⁷ О сопоћанским гробницама и њиховим споменичким обележјима в. Кандић 2016: 81–89 (са свом старијом литературом); ту су донете димензије српских владарских гробница, уз хипотезу да је сопоћанска рака могла бити двојна, стр. 29 и 83.

for the identity of the deceased who was secondarily buried in the said tomb, not even suppositions can be provided at this time.

A multiply relevant and very interesting specimen is provided by the burials of the Nemanjić women from the period of the reign of King Uroš I (1243–1276) and his wife, Queen Jelena (Helen of Anjou). They show convincingly to which degree the ruler tomb was a complex phenomenon that often reflected the ideological postulates of the times and sometimes, moreover, even the political circumstances. This is the reason why the monasteries of Sopoćani and Gradac – the mausoleums of King Uroš I and Queen Jelena – must be considered as mutually connected phenomena, conditioned by the historical circumstances of that period.⁵³ The problem that goes deeply into their funerary function is that much more entangled when we take into account different opinions of the researchers concerning the chronology of the construction and the context encircling the founding of the said rulers' endowments.

Nevertheless, whatever these opinions were, there is an undisputable fact that King Uroš, following the example set by his ancestors, had a sepulchral church built for himself already during his lifetime – the Monastery of the Holy Trinity in Sopoćani.⁵⁴ According to the words of Serbian Archbishop and writer Danilo II, after the king had died he was interred in the grave prepared in advance at that “monastery made by his own hands.”⁵⁵ The king's tomb was conceived and constructed in a traditional way: it was positioned in the southwest corner of the naos, it consisted of a high marble sarcophagus, an underground burial chamber dug out in front of it and the ktetorial

⁵³ This fact was already pointed out by Тодић 2006–2007: 59–77; the era of King Uroš I has been recently thoroughly examined in the book Коматина 2021 (with the listed reference sources, literature and the history of the researched conducted so far).

⁵⁴ The time when Sopoćani Monastery was built, unrecorded in the sources, was established by researchers indirectly and in different ways, starting from the solutions applied in the painted programme. It was dated back to the seventh decade of the 13th century on the basis of the presence and the appearance and age of the historical figures Ђурић 1963: 22–27 (between 1263 and 1268) and in the recent times Војводић 2022: 380–382 (not later than by 1265). The dating of the wall paintings of Sopoćani between 1272 and 1276, on the basis of the programme solutions for different scenes and their link to the then religious and political trends, was proposed by Тодић 2000: 361–379; see also Тодић in: Чанак-Медић, Тодић 2013: 128.

⁵⁵ Мак Данијел, Петровић прир. 1988: 55–56 (Данило Други).

Када је реч о сахранама Немањићи, добро је познато да се најрепрезентативнији сачувани гроб припадника ове династије налази управо у Сопоћанима. Реч је о гробници прве српске краљице Ане Дандоло, супруге Стефана Првовенчаног и мајке краља Уроша.⁵⁸ Она је без сумње била део првобитне замисли сопоћанског храма, чији је фунерарни програм наглашавао породични карактер и династичку функцију Урошеве задужбине.⁵⁹

Гроб Ане Дандоло устројен је у припрати, у њеном северозападном углу. У питању је сложена фунерарна целина, која обухвата подземну гробницу, споменичко обележје у виду саркофага и, над њим, монументалну композицију са представом смрти, односно опела краљице Ане (сл. 5). Захваљујући археолошким ископавањима вршеним 1985. године, ова гробница може се сматрати једним од првих добро проучених и целовито сагледаних примера владарске сахране Немањића. Та истраживања су показала, на основу конструкције гробне раке, да је краљица мајка преминула и погребена или у току завршних радова на цркви или непосредно након њеног довршења, из чега следи да је међу сахранама извршеним у Сопоћанима њена била хронолошки најстарија.⁶⁰ Гробница краљице Ане обележена је репрезентативним мермерним саркофагом. Тај саркофаг је, по типу, конструкцији и материјалу, сасвим сличан гробном споменику ктитора, краља Уроша I, у сопоћанском наосу, али се од њега разликује својим приметно мањим димензијама⁶¹ (сл. 6).

Изузетан елемент ове фунерарне целине свакако је композиција Опела краљице Ане, насликана над њеним гробом. Иако је, икографски, изведена по угледу на опела светих личности, овај групни портрет владарске породице, окупљене у жалости око одра краљице мајке представља, уистину, историјску слику првога реда.⁶² Јези-

and funerary portrait.⁵⁶ It seems that the original concept for the ruler burial at Sopoćani did not envisage a tomb for the king's spouse Jelena. This would be suggested by the results of the archaeological research conducted so far, with a note that the space on the north side of the wall of the west bay has not been fully examined. When considering this issue, it should not be omitted to note the accurate observation of O. Kandić, a researcher architect, about the uncommonly large dimensions of the burial chamber, as well as the sarcophagus of King Uroš I which led to a carefully voiced out supposition that this may be a double tomb, intended for the ruling couple.⁵⁷ Still, for the time being we do not dispose with any other confirmations or at least indications that could support this hypothesis.

When it comes to the burials of the Nemanjić women, it is well known that the most representative preserved tomb of the female members of this dynasty is located precisely at Sopoćani Monastery. This is the tomb of the first Serbian Queen, Ana Dandolo (Anna Dandolo), the wife of Stefan the First-Crowned and the mother of King Uroš.⁵⁸ She was undoubtedly a part of the original concept for the church in Sopoćani, the funerary programme of which emphasised the family character and the dynastic function of Uroš's endowment.⁵⁹

The tomb of Ana Dandolo was established in the narthex, in its northwest corner. This is a complex funerary ensemble that incorporated an underground burial chamber, a grave marker in the shape

⁵⁶ Поповић Д. 1992: 61–64; Кандић 2016: 83–85. The original ktetorial and sepulchral composition, that is, the portraits of the Nemanjić were painted over at the time about which there is no agreement in the science. The older researchers dated this painting over back to the period between 1263 and 1268, Ђурић 1963: 87 (without getting into the reasons for the intervention); in the more recent times, the changes in the portraits in the southwest part of the naos have been dated back to the time after the violent change in the authority in 1276 – around 1278, i.e., to the period between 1276 and 1282: Тодић 2006–2007: 59–68 (with older opinions); Тодић in: Чанак-Медић, Тодић 2013: 172–176; Тодић 2022: 222–229. A different opinion is expressed by Војводић 2022: 389–393, who on the basis of the selection of the depicted figures, their age and insignias, dates back the painting over of these portraits to the period of the reign of King Uroš I – perhaps around 1270, but certainly before 1276.

⁵⁷ About Sopoćani's tombs and their monumental features, see Кандић 2016: 81–89 (with all older literature); this provides the dimensions of the Serbian rulers' tombs, with a hypothesis that the grave at Sopoćani Monastery may have been a double type of tomb, p. 29 and 83.

⁵⁸ About the personality of Ana Dandolo, see Коматина 2014: 7–20.

⁵⁹ Поповић Д. 1992: 69–70; Тодић 2022: in several places.

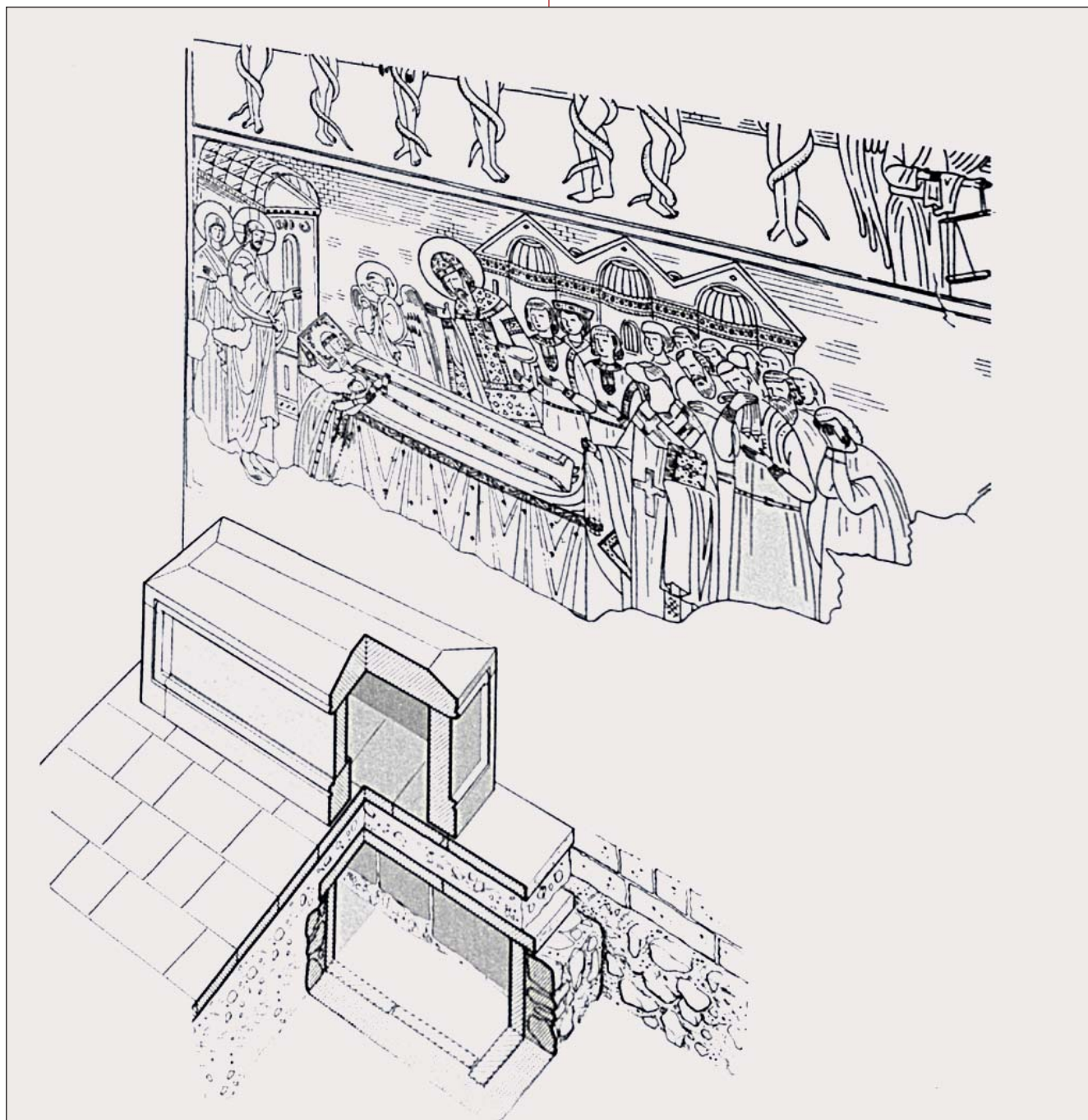
⁵⁸ О личности Ане Дандоло в. Коматина 2014: 7–20.

⁵⁹ Поповић Д. 1992: 69–70; Тодић 2022: на више места.

⁶⁰ Поповић Д. 1992: 66–68; Кандић 2016: 86–87. Антрополошка анализа пронађених скелетних остатака показала је да је у питању била личност женског пола (висине 158–162 cm), стара преко педесет година и доста робустне грађе, Микић 1986: 175.

⁶¹ Додатна испитивања и рестаурацију сопоћанских саркофага извршила је Дебљовић Ристић 2010: 85–87.

⁶² Представа Опела краљице Ане има дугу историју изучавања, током које су саопштена различита мишљења о идентитету женских чланова породице насликаних уз одар. Овом приликом позивамо се на следећа гледишта: Радојчић С. 1934:

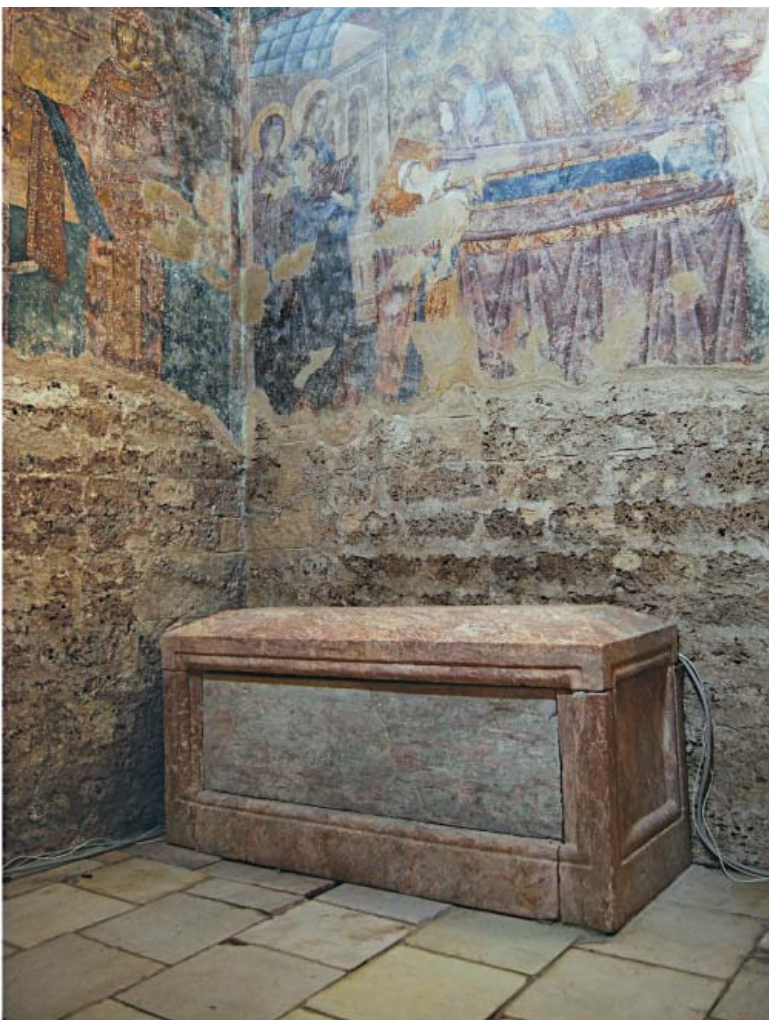

5. Сопоћани, њриѡраѡа; гроб краљице Ане Дандоло
(према Поповић М. 2006: 129)

5. Sopoćani, the narthex; tomb of Queen Ana Dandolo
(according to Popović M. 2006: 129)

24–25, затим Ђурић 1963: 22–24, и у најновије време Војводић 2022: 394, сматрају да женску фигуру у првом плану, која клечи испред одра, треба препознати као краљицу Јелену, а лик иза принчева Драгутина и Милутина као њихову сестру Брњачу. Изнета су и другачија гледишта: да краљицу Јелену представља женска особа са отвореном круном, која стоји иза принчева (Тодић у: Чанак-Медић, Тодић 2013: 165–167; Тодић 2022: 238); једнаку идентификацију лика краљице Јелене, као и мишљење да фигура у првом плану представља непознату кћер Стефана Првовенчаног, недавно је образлагао Миљковић 2020: 159–166.

of a sarcophagus and, above it, a monumental composition with the depiction of the death or rather the memorial service for Queen Ana (Fig. 5). Thanks to the archaeological excavations conducted in 1985, this tomb may be considered as one of the first well studied and thoroughly examined examples of the ruler burial of the Nemanjić dynasts. These studies have shown, on the basis of the structure of the burial chamber, that the queen mother passed away and was interred either during the final works on

6. Сопћани, њријраїїа; саркофаг краљице Ане Дандоло (фото Н. Дебљовић-Ристић 2012)

6. Sopoćani, the narthex; sarcophagus of Queen Ana Dandolo (photo by N. Debljović-Ristić 2012)

ком слике, она снажно подупије породични, династички карактер сопоћанског маузолеја, о којем сведоче и његови сепулкрални споменици. У равни владарске идеологије, овај програм представља одјек једне од носећих идеја епохе Уроша I – идеје о величини и светородном пореклу лозе Немањића.⁶³ За проучавање концепта и видова сахране женских чланова породице Немањић, сопоћански гроб Ане Дандоло свакако да представља незаобилазан пример.

Актуелне прилике везане за насилну смену власти 1276. године – када је краљ Драгутин заузео очев престо, приморавши га да оде у прогонство – чини се да су утицале и на замисао фунерарног програма манастира Градац, задугу-

the church or directly after it had been completed, which leads to a conclusion that among the burials carried out at Sopoćani in chronological terms her burial was the oldest.⁶⁰ The tomb of Queen Ana is marked by a representative marble sarcophagus. By its type, structure and material, this sarcophagus is quite similar to the tombstone of the ktetor, King Uroš I, in the naos of Sopoćani, but differs from the latter by its visibly smaller dimensions⁶¹ (Fig. 6).

An exceptional element of this funerary ensemble is certainly the composition of the memorial service for Queen Ana, painted above her grave. Although in terms of its iconography it was executed after the paragon of the memorial services for saints, this group portrait of the ruling family, gathered in mourning around the catafalque of the queen mother, represents indeed a historical depiction of primary order.⁶² Using the language of an image, it supports powerfully the family, dynastic character of the mausoleum of Sopoćani, which is testified to by its sepulchral monuments. At the level of the ruler ideology, this programme represents an echo of one of the primary ideas of the era of Uroš I – the idea of the grandeur and the holy origin of the Nemanjić dynasty.⁶³ For any study of the concept and the forms of burial of female members of the Nemanjić family, the grave of Ana Dandolo in Sopoćani certainly constitutes an inevitable exemplar.

The contemporary circumstances linked to the violent change of the authority in 1276 – when King

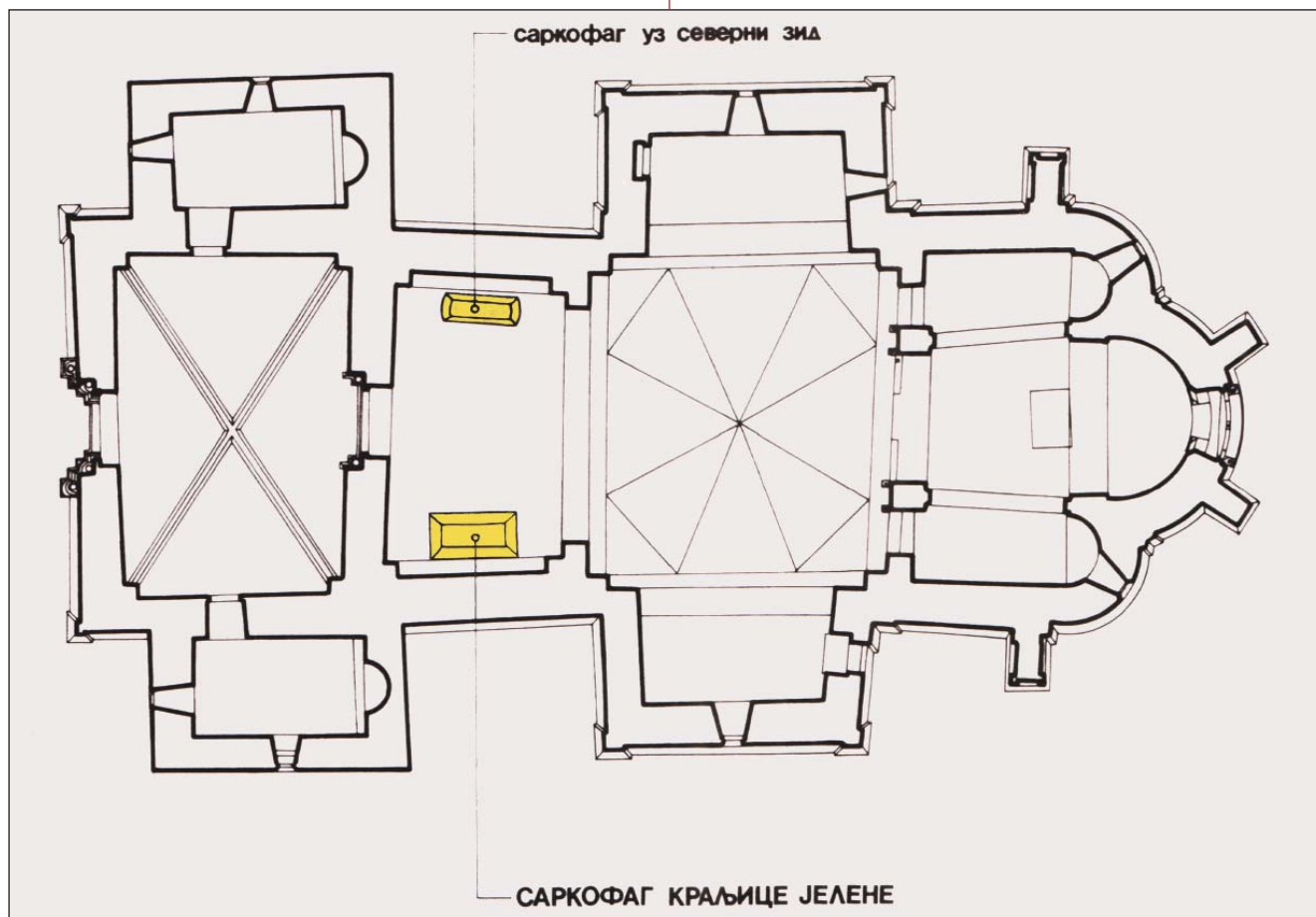
⁶⁰ Поповић Д. 1992: 66–68; Кандић 2016: 86–87. The anthropological analysis of the found skeletal remains has shown that this was a female individual (with the height of 158–162 cm), aged over fifty and of a rather robust built, Микић 1986: 175.

⁶¹ Additional examination and restoration of the sarcophagi of Sopoćani was carried out by Debljović Ristić – Дебљовић Ристић 2010: 85–87.

⁶² The depiction of the memorial service for Queen Ana has a long history of being studied, during which various opinions have been offered concerning the identity of the female members of the family painted around the catafalque. On this occasion, we would like to refer to the following opinions: Радојчић С. 1934: 24–25, then Ђурић 1963: 22–24, and in the recent times Војводић 2022: 394, maintain that the female figure in the foreground, who is kneeling by the catafalque, should be taken for Queen Jelena, while the figure behind princes Dragutin and Milutin is their sister Brnjača. There are also different opinions: that Queen Jelena is represented by the female figure with an open crown who is standing behind the princes (Тодић in: Чанак-Медић, Тодић 2013: 165–167; Тодић 2022: 238); the same identification of the figure of Queen Jelena, as well as the opinion that the figure in the foreground is an unknown daughter of Stefan the First-Crown has recently been expressed by Миљковић 2020: 159–166.

⁶³ Марјановић-Душанић 1997: 111–117; Марјановић-Душанић 2007: 148–155.

⁶³ Марјановић-Душанић 1997: 111–117; Марјановић-Душанић 2007: 148–155.

7. Градац; положај гробова
(према Поповић Д. 1992: 79)

7. Gradac; position of the tombs
(according to Popović D. 1992: 79)

жбине Урошеве супруге Јелене. Као гробни храм веома утицајне српске краљице, овај споменик се, очекивано, налази у средишту наше пажње. Подизање Градца и улога појединих личности у том подухвату у науци су већ били предмет темељних, мада не и једнообразних тумачења. То не треба да чуди ако се има у виду сва сложеност овог питања, које захтева детаљну, упоредну анализу историјских извора и материјалних података везаних за сахрану ктитора. Пођимо од овог последњег.

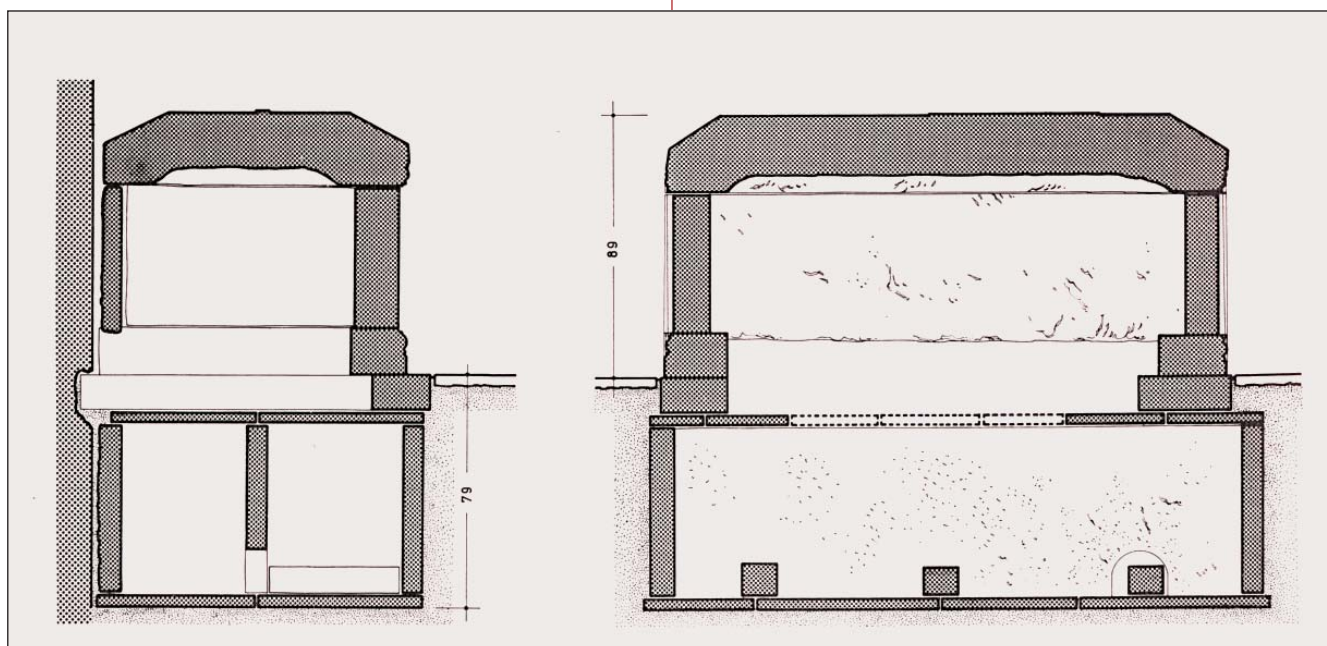
Још пре много година, током систематских истраживачких и конзерваторско-рестаураторских радова на цркви манастира Градац, уочене су две етапе његове градње, чији међусобни временски размак није могао бити ближе утврђен.⁶⁴ Приликом археолошких испитивања, на традиционалном месту намењеном сахрани ктитора – у југозападном углу наоса – откривена је гробна рака, јединствена у српској фунерарној пракси (сл. 7). Њена изузетност састоји се у томе што

Dragutin took over the throne from his father, forcing him to go into exile – seem to have impacted also the concept of the funerary programme of Gradac monastery, the endowment of Uroš's wife Jelena. As a mausoleum of a very influential Serbian queen, this church is in the focus of our attention, as is to be expected. The building of Gradac and the role of different individuals in this enterprise have already been the subject of thorough, albeit not necessarily uniformed interpretations in the scholarship. This should not surprise us when we have in mind all the complexity of this question which requires a detailed, comparative analysis of historical sources and material data linked to the burial of the ktetor. Let us start from the last aspect.

Already many years ago, during the systematic research and conservation and restoration works on the church of Gradac Monastery, two stages of its construction were observed, but the time difference between the two could not be ascertained more closely.⁶⁴ During the archaeological research,

⁶⁴ Кандић 1982: 10, 12; Кандић 2005: 195–196.

⁶⁴ Кандић 1982: 10, 12; Кандић 2005: 195–196.

8. Градац; саркофаг краљице Јелене, пресек
(према Поповић Д. 1992: 80)

8. Gradac; sarcophagus of Queen Jelena, the cross-section
(according to Popović D. 1992: 80)

је конструисана као двојна. Гробница, саздана од вертикално постављених камених тесаника, била је по средини подељена обрађеном каменом плочом, која ју је делила на две коморе, једнаких димензија. На овој преградној плочи био је пробијен полукружни отвор, отприлике на месту где је требало да почивају главе покојника, међу којима је, на тај начин, успостављена комуникација. Над овом подземном раком био је постављен мермерни саркофаг, који је својим димензијама, а посебно неуобичајено великом ширином (1,01 m), очигледно прилагођен сразмерама гробнице⁶⁵ (сл. 8). За покушај што прецизнијег утврђивања хронологије и етапа уобличавања градачког фунерарног програма, од важности је запажање О. Кандић, истраживача архитектуре Градца, да је саркофаг над ктиторском гробницом – клесан правилно, али не и прецизно – постављен након осликавања градачког католикона и да он не представља дело мајстора који су извели оквире портала и црквени намештај. То је питање утолико сложеније због тога што није могло бити утврђено да ли је и сама гробница, затечена у поремећеном стању, начињена у старијој или млађој фази изградње Благовештенског храма.⁶⁶ У сваком случају, идеју о заједничком ктиторству – која је у једном

a burial chamber, unique in the Serbian sepulchral practice, was discovered in the traditional spot earmarked for the burial of the ktetor – in the southwest corner of the naos (Fig. 7). Its exceptional quality lies in the fact that it was built as a double grave. The burial chamber, built using vertically laid stone ashlars, was divided along the middle with a stone slab that consequently divided it into two chambers of equal dimensions. There was a semicircular opening made in this partition slab, roughly speaking in the place where the heads of the deceased were supposed to be laid, between whom a communication of a kind would be established in this way. Above this underground chamber there was a marble sarcophagus which, by its dimensions and especially by its uncommonly big width (1.01 m), was obviously adjusted to the scale of the tomb⁶⁵ (Fig. 8). In order to attempt to establish as precisely as possible the chronology and the stages in the shaping up of the funerary programme at Gradac, it is necessary to note the observation by O. Kandić, a researcher of the architecture of Gradac, that the sarcophagus above the ktetorial grave – chiselled out in a regular manner, but not with precision – was placed after the painting of the katholikon of Gradac and that it does not represent the creation of the same masters who did the frames of the doorways and the church furniture and equipment. This question is that much more complex because it was not possible to establish whether the

⁶⁵ Јуришић 1989: 56–58, сл. 54; Поповић Д. 1992: 81.

⁶⁶ Кандић 2005: 150–154.

⁶⁵ Јуришић 1989: 56–58, Fig. 54; Поповић Д. 1992: 81.

тренутку подразумевала и сахрану – подупирала би замисао ктиторско-надгробне композиције над саркофагом: Богородици са Христом на престолу Свети Симеон приводи ктиторе – краља Уроша I и краљицу Јелену, који, заједно, придржавају модел градачке цркве. Јеленин посебан статус наглашен је и њеним ставом. Док су остале личности из поворке приказане у три четврти профила, краљица стоји фронтално окренута посматрачу. Тај репрезентативни став, који наговештава нову концепцију српског владарског портрета, указивао би, такође, на Јелену као главног ктитора цркве.⁶⁷

У науци је већ раније истицано да у средњовековној Србији нису постојале препреке да и жене стекну статус ктитора уколико су испуниле предвиђене, прецизно прописане услове.⁶⁸ По томе се обичаји српске средине нису разликовали од оних заступљених на широком простору средњовековног хришћанског света – како на Западу, тако и у Византији. Задужбинарство и различити видови побожног покровитељства представљали су, штавише, једну од обавеза и врлина владарки, прописану активност на путу личног и колективног спасења.⁶⁹ У том светлу треба посматрати и бројна побожна и каритативна дела моћне краљице Јелене, која су јој, по сведочењу животописца, утрла пут ка светачком прослављању.⁷⁰ Према томе, Јеленино задужбинарство треба посматрати са становишта њеног статуса, тачније, чињенице да је она практично самостално владала својом „државом“, остварујући уобичајена владарска права из домена управе, судства, царина, па и спољне политике.⁷¹ Данило II краљици Јелени изриком приписује заслуге за подизање манастира Градац. Из

tomb, found in a disturbed state, was built during the earlier or the later phase of the construction of the Church of the Annunciation.⁶⁶ In any case, the idea of a joint ktetorship – which at some point entailed a joint burial – would be supported by the ktetorial and funerary composition above the sarcophagus: Saint Simeon is bringing before the Mother of God with Christ on a throne the ktetors – King Uroš I and Queen Jelena who, together, hold the model of the church of Gradac. Jelena's special status is also emphasised by her appearance. While other figures from the procession are shown in three-quarter profiles, the queen stands frontally facing the observer. This representative position, which suggests a new concept in the Serbian ruler portrait, would also put forward Jelena as the main ktetor of the church.⁶⁷

The scholars have already pointed out earlier that there were no obstacles in medieval Serbia for women to acquire the status of a ktetor if they had met the foreseen, precisely prescribed requirements.⁶⁸ In this respect, the customs prevalent in the Serbian society did not differ from those that can be seen in the broad area of the medieval Christian world – both in the West and in Byzantium. Ktetorship and different forms of pious patronage constituted, moreover, one of the obligations and virtues of female rulers, a prescribed activity on the path of personal and collective salvation.⁶⁹ It is in this light that we should look at the numerous pious and caritative acts of powerful Queen Jelena which, according to the testimonies of the hagiographer, laid the groundwork for her saintly celebration.⁷⁰ Therefore, Jelena's ktetorship should be viewed from the aspect of her status or, more accurately, the fact that she practically ruled independently over her “dominion,” enjoying the usual ruler's rights from the field of administration, judiciary, customs and even foreign affairs.⁷¹ Archbishop Danilo II loud and clear gives

⁶⁷ Бошковић, Ненадовић 1950: 6; Живковић 1969: 126, сл. 6; Поповић Д. 1992: 84–85; Војводић 2005: 167; Кандић 2005: 196; Тодић 2006–2007: 72–73; Павловић, 2012: 97–98.

⁶⁸ Благојевић 2004: 8; за примере в. Ђорђевић 1994: 131–132, 145, 147 и на другим местима.

⁶⁹ Из читаве библиотеке публикација о средњовековном женском задужбинарству, овом приликом издвајамо: Hill 1999; James 2001; Dimitropolou 2007: 87–106; Theis et al. ed. 2013; Demirtiken 2019: 175–194 (византијски свет); Parsons ed. 1994; Jordan 2006; Martin 2012 (западни свет).

⁷⁰ Marjanović-Dušanić 2012: 125–133; Marjanović-Dušanić 2018: 159–188.

⁷¹ Бубало 2009: 357–358; Поповић М. М. 2010; Копривица 2015: 13–26; Коматина 2021: 283–289. Да је краљица Јелена имала статус владара, потврдила би и чињеница да је она, уз Немањину жену Ану Анастасију и Душанову жену царицу Јелену, била једина супруга Немањића којој је у Хиландару, у својству ктитора, држан годишњи помен, Благојевић 2004: 18–20.

⁶⁶ Кандић 2005: 150–154.

⁶⁷ Бошковић, Ненадовић 1950: 6; Живковић 1969: 126, fig. 6; Поповић Д. 1992: 84–85; Војводић 2005: 167; Кандић 2005: 196; Тодић 2006–2007: 72–73; Павловић, 2012: 97–98.

⁶⁸ Благојевић 2004: 8; for the examples, see Ђорђевић 1994: 131–132, 145, 147 and in other places.

⁶⁹ Out of the entire library of the publications on medieval female ktetorship, this time we would like to single out the following: Hill 1999; James 2001; Dimitropolou 2007: 87–106; Theis et al. ed. 2013; Demirtiken 2019: 175–194 (Byzantine world); Parsons ed. 1994; Jordan 2006; Martin 2012 (Western world).

⁷⁰ Marjanović-Dušanić 2012: 125–133; Marjanović-Dušanić 2018: 159–188.

⁷¹ Бубало 2009: 357–358; Поповић М. М. 2010; Копривица 2015: 13–26; Коматина 2021: 283–289. That Queen Jelena had

његовог казивања следи да је тај подухват започет за живота краља Уроша, и то након 1276. године, када је Драгутин насилно преузео власт, а мајци доделио „достојни део државе земаља многих“.⁷² У тој „држави“ – која је обухватала територију Зете са Требињем, области око Плава и око горњег и средњег тока Ибра – она је за градњу задужбине пронашла „најбоље уметнике“, а манастир обдарила многим селима и приходима.⁷³ Иако животописац нигде не говори о планираној заједничкој сахрани владарског пара, поменута двојна гробница указивала би на постојање такве замисли. Наше давнашње размишљање о могућем западњачком пореклу овог решења⁷⁴ овом приликом треба допунити подсећањем да су двојне гробнице, укључујући оне намењене владарском пару, биле, такође, широко заступљене у црквама византијске престонице.⁷⁵

Када је о градачким гробовима реч, не тако давно, изнета је претпоставка да је у градачком католикону била предвиђена сахрана и за архиепископа Јоаникија, који се, будући дубоко одан Урошу I, придружио свом краљу у изгнанству. То размишљање почива на гледишту да погреб у Сопоћанима, у припремљеним гробовима, није био могућ у околностима након преврата. Такође, Јоаникијев претпостављени градачки гроб идентификован је са гробницом, надвишеном саркофагом, која се налази преко пута Јеленине, уз северни зид западног травеја.⁷⁶

Са становишта теме којом се бавимо, ова гробница заслужује посебан коментар. Разлог за то је традиција забележена у Троношком родослову, према којој је на том месту погребена Брњача, неудата кћи краља Уроша и Јелене.⁷⁷

⁷² Мак Данијел, Петровић прир. 1988: 82 (Данило Други). Односе између краљице Јелене и њених синова с обзиром на свргавање краља Уроша истраживачи различито тумаче. Док Б. Тодић (Тодић 2006–2007: 60–61; Тодић 2022: 26, 224) сматра да је тај преврат изазвао кризу – како у породичним односима тако и у држави, у најновије време је И. Коматина (Коматина 2021: 284–285) изнела аргументе у прилог мишљењу да је у тим догађајима Јелена пружила подршку Драгутину. Слично гледиште, уз сопствену аргументацију, заступа и Марјановић-Душанић 2022: 62.

⁷³ Мак Данијел, Петровић прир. 1988: 92 (Данило Други). О територијама под влашћу краљице Јелене в. Копривица 2015: 13–24.

⁷⁴ Поповић Д. 1992: 81.

⁷⁵ Marinis 2009: 156–158, 163.

⁷⁶ Тодић 2006–2007: 68–69 (са старијим мишљењима о хронологији подизања Градца и ктиторима манастира).

⁷⁷ Шафарик 1853: 58.

the credit for the construction of Gradac Monastery to Queen Jelena. It may be concluded from his account that this endeavour started already during the lifetime of King Uroš, after 1276 to be more precise, when Dragutin violently took over the authority and assigned to his mother “a dignified part of the state of many lands.”⁷² In this “state” – that included the territory of Zeta with Trebinje, areas around Plav and around the upper and middle courses of the Ibar river – she found “the best artists” for the construction of her endowment, while the monastery was given many villages and sources of income.⁷³ Although the hagiographer does not speak in any place about the planned joint burial of the ruling couple, the above-mentioned double tomb could suggest that there was indeed such an idea. Our former thinking about the possible western origin of this solution⁷⁴ needs to be supplemented on this occasion by a reminder that double tombs, including those intended for a ruling couple, were also broadly represented in the churches of the Byzantine capital.⁷⁵

When it comes to the tombs at Gradac, not that long ago, a supposition was voiced out that the burial of Archbishop Joanikije was also envisaged to take place in the katholikon of Gradac, since he, being deeply devoted to Uroš I, joined his king in exile. This opinion rests on the view that burial at Sopoćani, in the prepared tombs, was not possible under the circumstances following the overthrow. Also, Joanikije’s supposed tomb at Gradac has been identified with a grave, surmounted by a sarcophagus, that is located opposite Jelena’s, alongside the north wall of the west bay.⁷⁶

the ruler status would be corroborated by the fact that she, along with Nemanja’s wife Ana Anastasija and Dušan’s wife Empress Jelena, was the only Nemanjić wife for whom, in her capacity of a ktetor, an annual commemoration service was given at Hilandar Monastery, Благојевић 2004: 18–20.

⁷² Мак Данијел, Петровић прир. 1988: 82 (Данило Други). The relations between Queen Jelena and her sons, taking into consideration the dethronement of King Uroš are interpreted differently by different researchers. While B. Todić (Тодић 2006–2007: 60–61; Тодић 2022: 26, 224) believes that this coup led to a crisis – both in the family relations and within the country, in the recent times I. Komatina (Коматина 2021: 284–285) presented arguments supporting a position that in these events Jelena supported Dragutin. A similar opinion is also offered, with his own arguments, by Марјановић-Душанић 2022: 62.

⁷³ Мак Данијел, Петровић прир. 1988: 92 (Данило Други). About the territories under the authority of Queen Jelena, see. Копривица 2015: 13–24.

⁷⁴ Поповић Д. 1992: 81.

⁷⁵ Marinis 2009: 156–158, 163.

⁷⁶ Тодић 2006–2007: 68–69 (with older opinions about the chronology related to the construction of Gradac and the ktetors of the monastery).

С обзиром на спорну веродостојност поменутог састава, овај податак треба примити са највећом резервом.⁷⁸ Нажалост, расположиви археолошки подаци, такође, не доприносе јаснијем сагледавању овог питања с обзиром на то да је гробна рака пронађена без остеолошких остатака, а прецизна хронологија њеног грађења, такође, није могла бити утврђена. С друге стране, не може се пренебрегнути карактеристичан изглед сачуваног саркофага. Он је конструисан на сличан начин као и ктиторски, али се од њега видно разликује – занатски слабом и грубом обрадом, а нарочито, упадљиво мањим димензијама.⁷⁹ По том ствојству, а судећи на основу свих до сада поменутих аналогича, саркофаг би се најпре могао приписати неком женском члану породице Немањић.

Коначни исход ових сложених и у појединостима недовољно јасних догађаја везаних за сахрану и гроб краља, краљице, као и црквеног поглавара, познат је на основу ретких писаних сведочанстава, а понајвише захваљујући сведочењу Данила II. Краљ Урош упокојио се 1277. године, а у неко непознато време тело му је пренето у Сопоћане и положено у унапред припремљени гроб. Недуго затим, почетком 1282. године – негде у време нове смене на српском престолу – краљу је придружен архиепископ Јоаникије, који је преминуо 1279. године.⁸⁰ Краљица Јелена свакако је најзаслужнија што се, након свих турбулентних дешавања, удовољило жељи краља Уроша везаној за место његовог вечног починка. Штавише, Јелена је и доцније водила бригу о гробној цркви свог почившег супруга. О томе сведочи скупоцена, данас изгубљена ставротека коју је поклонила Сопоћанима,⁸¹ као и то што се, у својству покровитеља, потрудила око осликавања параклиса Светог Николе, а вероватно, и параклиса Светог Георгија.⁸²

Па ипак, краљица Јелена није донела одлуку да се у свом постхумном животу придружи супругу. Као права владарка, она се сахранила у сопственој задужбини, и то са великим почасти-

From the aspect of the topic we are dealing with here, this tomb deserves a special commentary. The reason for this is the tradition recorded in the Genealogy of Tronoša, according to which it was Brnjača, the unmarried daughter of King Uroš and Jelena, who was interred in this place.⁷⁷ Taking into consideration the disputable credibility of the said text, this piece of data ought to be taken with a greatest of reserves.⁷⁸ Unfortunately, the available archaeological data also do not contribute to a clearer understanding of this issue bearing in mind that the burial chamber was found with no osteological remains, while the precise chronology of its construction could likewise not be established. On the other hand, the characteristic appearance of the preserved sarcophagus cannot be overlooked. It was made in a similar way as the ktetorial one, but it differs visibly from the latter – by poor and coarse finish in terms of the craftsmanship and especially by its strikingly smaller dimensions.⁷⁹ In terms of this feature and judging by all of the analogies mentioned so far, the sarcophagus could primarily be attributed to a female member of the Nemanjić family.

The final outcome of these complex and in terms of the details insufficiently clear events linked to the burial and tomb of the king, the queen and the church dignitary is known on the basis of the sparse written testimonies and mostly thanks to the testimony of Danilo II. King Uroš passed away in 1277 and at some unknown point in time his body was transferred to Sopoćani and laid to rest there in a grave prepared in advance. Not long after, at the beginning of 1282 – approximately at the time of a new alteration at the Serbian throne – the king was joined by Archbishop Joanikije who passed away in 1279.⁸⁰ Queen Jelena was certainly the most deserving that, after all of these turbulent events, the wish of King Uroš concerning the place of his eternal rest was granted. Moreover, even later Jelena took care of the sepulchral church of her late husband. This is testified to by an opulent, nowadays lost, staurotheke that she donated to Sopoćani,⁸¹ as well as by the fact that in the capacity of a patron she did her best about the painting of the

⁷⁸ В. нап. 17.

⁷⁹ Поповић Д. 1992: 84, сл. 29; Кандић 2005: 154–155, сл. 117, 119.

⁸⁰ Мак Данијел, Петровић прир. 1988: 55–56, 191 (Данило Други). След ових догађаја изложен је у Тодић 2006–2007: 71–72 и Коматина 2021: 273–278 (са изворима и библиографијом).

⁸¹ Popović D. 2019: 39–55.

⁸² Тодић 2006–2007: 243–251.

⁷⁷ Шафарикъ 1853: 58.

⁷⁸ See footnote 17.

⁷⁹ Поповић Д. 1992: 84, fig. 29; Кандић 2005: 154–155, fig. 117, 119.

⁸⁰ Мак Данијел, Петровић прир. 1988: 55–56, 191 (Данило Други). The sequence of these events is presented in Тодић 2006–2007: 71–72 and Коматина 2021: 273–278 (with sources and bibliography).

⁸¹ Popović D. 2019: 39–55.

ма, налик државној церемонији, коју подробно описује Данило II.⁸³ У наглашавању њеног статуса отишло се и корак даље. Као што је познато, међу српским краљицама она је једина чије је тело ритуално и у присуству „целог сабора њеног отачаства“ подигнуто из гроба, положено у кивот и изложено пред олтаром. О постојању намере да се Јелени успостави култ сведочи њено предсмртно монашење, нетљене и миомирисне мошти, *Житије* које јој је саставио Данило II, а, такође, и велико поштовање које су њеном гробу исказивали чланови породице.⁸⁴ Иако је краљичин култ заокружен знатно касније,⁸⁵ градачки маузолеј свакако је био жариште њеног штовања, чиме се по свом идејном значењу и култној функцији може посматрати у истој равни са другим владарским гробницама Немањића.

Узевши у обзир све наведене околности, може се рећи да је у доба краља Уроша I и краљице Јелене, концепцијски гледано, дошло до одступања од студеничког модела сахране владарског пара. С друге стране, када је реч о гробовима женских чланова династије, задржана су појединачна решења, каква су положај гроба у простору храма, као и облик и димензије надгробних обележја. У сваком случају, сумње нема у то да је у реченој генерацији Немањића дигнитет краљица дошао до пуног изражаја. О томе речито сведоче репрезентативни гроб Ане Дандоло у Сопоћанима, а нарочито Јеленин градачки маузолеј.

Значајне промене у програму владарске сахране у односу на студенички прототип збиле су се у наредном поколењу Немањића. Подаци о гробу краља Стефана Драгутина (1276–1282)⁸⁶ у манастиру Ђурђеви ступови релативно су ретки и недовољно поуздани. На основу расположивих извора може се закључити да је Драгутин сахрањен у цркви Светог Ђорђа, са јужне стране, где је и пронађена једна зидана гробница – додуше, на неубичајеном месту, под луком уз јужни пиластер, тако да се једним делом налази у западном травеју наоса, а другим у припрати. Са доста вероватноће краљу се приписују и фрагменти једног мермерног саркофага.⁸⁷ О

walls at the Parakklesion of Saint Nicholas and probably at the Parakklesion of Saint George.⁸²

And yet, Queen Jelena did not take a decision to join her husband in her posthumous life. As a true ruler, she was buried at her own endowment with great honours, similar to a state ceremony, which was described in detail by Danilo II.⁸³ When emphasising her status, the researchers have gone even a step further. As it is well known, among the Serbian queens she is the only one whose body was lifted from the grave in a ritual manner and in the presence of “the entire assembly of her homeland” and placed into a kibotos and displayed in front of the altar. The intention to establish a cult for Jelena is corroborated by her prehumous taking the monastic vows, incorrupt and fragrant relics, *Žitije* (Hagiography) compiled by Danilo II and also the great respect expressed before her tomb by the family members.⁸⁴ Although the queen’s cult was completed much later,⁸⁵ the mausoleum of Gradac was certainly the focal point of her veneration which in terms of its conceptual meaning and cult function puts it at the same level with the other rulers’ tombs of the Nemanjić dynasts.

Taking into account all of the above-mentioned circumstances, it may be said that in terms of the concept, during the time of King Uroš I and Queen Jelena there was an aberration from the Studenica model for the burial of the ruling couple. On the other hand, when it comes to the tombs of the female members of the family, certain solutions were kept, such as the position of the tomb within the church, as well as the shape and the dimensions of the grave markers. In any case, there is no doubt that the dignity of the queens was particularly highlighted in the said generation of the Nemanjić family. This is certainly corroborated by the representative tomb of Ana Dandolo at Sopoćani and especially by Jelena’s Gradac mausoleum.

Significant changes in the programme of the ruler burial in comparison to the Studenica prototype took place in the subsequent generation of the Nemanjić family. The data on the tomb of King Stefan Dragutin (1276–1282)⁸⁶ at Đurđevi Stupovi Monastery is relatively sparse and insufficiently reliable. On the basis of the available sources it may be concluded that Dragutin was buried in the Church of Saint George, on the south side, where a built tomb

⁸³ Мак Данијел, Петровић прир. 1988: 99–103 (Данило Други).

⁸⁴ Исто: 103–107; Поповић Д. 1992: 83; Marjanović-Dušanić 2012: 125–133.

⁸⁵ Тодић 2018: 33–50; Васиљевић 2021: 189–201.

⁸⁶ Ђирковић 1998: 11–20.

⁸⁷ Поповић Д. 1992: 89–94 (са наведеним изворима).

⁸² Тодић 2006–2007: 243–251.

⁸³ Мак Данијел, Петровић прир. 1988: 99–103 (Данило Други).

⁸⁴ Ibid.: 103–107; Поповић Д. 1992: 83; Marjanović-Dušanić 2012: 125–133.

⁸⁵ Тодић 2018: 33–50; Васиљевић 2021: 189–201.

⁸⁶ Ђирковић 1998: 11–20.

сахрани његове жене Кателине, кћери угарског краља Стефана V, са којом је био ожењен од 1270–1271. године, извори пак нису оставили никаквог трага.⁸⁸

За праћење нових токова у владарској фунерарној пракси Немањића од посебног је значаја Бањска, велелепна задужбина краља Стефана Уроша II Милутина (1282–1321). Деценијама уназад Бањска се у науци сматра не само местом сахране ктитора већ и Теодоре, прве супруге краља Стефана Дечанског (1321–1331), што је доводи у само средиште проблематике којом се овде бавимо. Треба одмах нагласити да је доиста реч о „једном тежем питању наше историографије“, како га је, врло прикладно, недавно означио Бранислав Тодић.⁸⁹ Историја истраживања тог питања прати се преко стотину година, да би у току последње деценије добила нове и важне подстицаје више аутора – који су проблем у неким аспектима добро поставили и тачно разрешили, док су га у другим додатно закомпликовали. С обзиром на то да о тој теми припремамо посебну студију,⁹⁰ овом приликом изложићемо постојећа сазнања и указати на могуће, даље правце тумачења бањских владарских гробова.

Да је краљица Теодора сахрањена у католикону манастира Бањска, сазнаје се из повеље коју је цар Стефан Душан издао у години свог крунисања (1346). Цар ту вели да повељу дарује „за помен господи и матери царства ми кира Теодоре“, односно „цркви гробу матере царства ми“.⁹¹ Иако је овај исказ, деценијама сматран за непобитну чињеницу, у новије време подвргнут критичком преиспитивању,⁹² главни проблем у тачној идентификацији места Теодорина сахране проузроковала су аматерска откопавања гробова вршена у Бањској 1915. године. Нестручно изведени радови – у северном параклису и припрати, како ће се недавно коначно испоставити – као и нејасно сročен „извештај“ из 1923. године о њиховом току и резултатима,⁹³ довели су у наредним деценијама до читавог низа заблуда

was found – admittedly, in an unusual place, under the arch adjacent to the south pilaster, so with one part it is located in the west bay of the naos and with the other in the narthex. With a lot of probability, the king is also attributed with fragments of a marble sarcophagus.⁸⁷ As for the burial of his wife Katelina, a daughter of Hungarian king Stephan V, with whom King Dragutin was married from 1270–1271, the sources have left no trace whatsoever.⁸⁸

Banjska Monastery, a grandiose endowment of King Stefan Uroš II Milutin (1282–1321), is especially important for the viewing of the new trends in the rulers' funerary practice of the Nemanjić dynasts. For decades now, Banjska has been considered by the scholarship not only the place of burial of the ktitor, but also of Teodora, the first wife of Stefan Dečanski (1321–1331), which brings her to the very centre of the topic we are dealing with here. It needs to be emphasised right away that this is indeed about “one of the more difficult questions of our historiography,” as this has, quite aptly, been recently defined by Branislav Todić.⁸⁹ The history of the study of this issue can be followed over a period of more than a hundred years only to receive in the course of the last decade new and important stimuli of several authors – who positioned the problem well in some aspects and resolved it accurately, while in some other aspects made it additionally more complicated. Taking into account that we are preparing a special study about this topic,⁹⁰ we are going to take this opportunity to present the existing findings and suggest the possible, further directions in the interpretation of the ruler tombs of Banjska.

That Queen Teodora is buried in the katholikon of Banjska monastery is found out from the charter which Emperor Stefan Dušan issued in the year of his coronation (1346). The emperor says there that he is giving the charter “for the commemoration of the lady and the mother of us, the Emperor, Lady Teodora,” that is, “to the church of the tomb of the mother of us, the Emperor.”⁹¹ Although this statement has been considered an indisputable fact for decades, as of recently it has been subjected to critical re-examination,⁹² since the main problem in the ac-

⁸⁸ Ћирковић 1998: 12–13; Бубало 2016: 198.

⁸⁹ Тодић 2014: 51.

⁹⁰ Поповић Д. 2023 : 1041–1078.

⁹¹ Новаковић 1891: 6.

⁹² Тодић 2014: 63–69, опрезно је претпоставио да би се Душанова повеља могла односити на цркву Светог Стефана у манастиру Дуљево у Паштровићима, задужбини Теодориног супруга, краља Стефана Дечанског. Ипак, услови налаза ове повеље, као и њена садржина, указују на храм Светог Стефана у Бањској; то сматра и Бубало 2016: 27–31.

⁹³ П(оповић) В. Х. 1923: 213–217.

⁸⁷ Поповић Д. 1992: 89–94 (with the listed sources).

⁸⁸ Ћирковић 1998: 12–13; Бубало 2016: 198.

⁸⁹ Тодић 2014: 51.

⁹⁰ Поповић Д. 2023 : 1041–1078.

⁹¹ Новаковић 1891: 6.

⁹² Тодић 2014: 63–69, he presumed carefully that Dušan's charter may refer to the Church of Saint Stephen at Duljevo Monastery in Paštrovići, the endowment of Teodora's husband, King Stefan Dečanski. Nevertheless, the conditions surrounding the finding of this charter, as well as its contents, point to the

дине извео Димитрије Мадас⁹⁶ (сл. 9). Међу гробницама које су том приликом пронађене у простору наоса и припрате, Теодори је приписао необичну, веома уску (0,35 cm) гробну конструкцију уз северни зид наоса (гроб бр. 4). На основу пронађених уломака саркофага, од којих су неки са деловима натписа, као и жлебова усечених у зиду, археолог истраживач је разложно закључио да је речена гробница била надвишена композитним мермерним саркофагом са опширним натписом.⁹⁷

Подаци и сазнања произашли из поменутих археолошких ископавања у Бањској, у науци су покренули нова преиспитивања идентитета погребених личности, као и околности њихових сахрана – што је имало за резултат неколико пажње вредних текстова објављених у часопису *Саопштења*. Без обзира на поједине закључке, које сматрамо спорним, аутори ових радова значајно су унапредили разумевање укупне проблематике везане за фунерарни програм маузолеја краља Милутин. Најпре је Б. Тодић, у својој пространој и садржајној студији, подробно претресао претходну историју изучавања, испитавши све чињенице, историјске и материјалне, које би потврдиле или оповргле Теодорину сахрану у Бањској. Он је дошао до закључка да Теодора можда и није сахрањена у гробној цркви краља Милутина, а као место њеног вечног починка опрезно је предложио цркву Светог Стефана у Дуљеву, задужбину њеног супруга – на коју би се, како је сматрао, могла односити хрисовуља цара Душана „цркви гробу матере царства ми“. Гробницу уз северни зид наоса бањског храма Тодић је пак приписао Константину, млађем сину краља Милутина, који је, борећи се са братом, погинуо под оближњим Звечаном 1322. године.⁹⁸ Неке од закључака овај аутор је извео указавши поверење истраживачу Бањске, Д. Мадасу, који је био уверен – нетачно, како се испоставило⁹⁹ – да фрагмент натписа са уклесаном годином (1314)

⁹⁶ Мадас 2008: 193–197.

⁹⁷ Мадас 2013: 55–65. Међу слабостима које садржи овај, иначе вредан рад, свакако је и произвољна реконструкција првобитног натписа; гробница коју аутор приписује краљици Теодори носи бр. 4, а димензије су јој 1,65 (дужина) x 0,35 (ширина) x 0,40 (дубина), исто: 57.

⁹⁸ Тодић 2014: 51–72. За анализу скелетних остатака пронађених у гробу бр. 4 в. Миладиновић-Радмиловић 2016: 60–61. О Константину в. Бубало 2011: 197.

⁹⁹ Тодоровић 2022: 157–167. Драгољубу Тодоровићу исказујем колегијалну захвалност што ми је дао на увид свој рад пре изласка из штампе.

parakklesion in 1915 should be attributed to Teodora, already some thirty years ago, but because of the lack of reliable data, we left the issue concerning the place of burial of the queen open until later.⁹⁵

The key step out in the knowledge about the funerary programme of the endowment of King Milutin, including also the burial of the female members of the dynasty, was provided by the systemic archaeological excavations of the interior space of the church which were carried out by Dimitrije Madas in 2007⁹⁶ (Fig. 9). Among the tombs found on this occasion in the space of the naos and the narthex, he ascribed to Teodora an unusual, very narrow (0.35 m) burial chamber along the north wall of the naos (tomb no. 4). On the basis of the found fragments of the sarcophagus, on some of which there are parts of an inscription, as well as grooves cut into the wall, the research archaeologist concluded prudently that the said tomb was surmounted by a composite marble sarcophagus with an extensive inscription.⁹⁷

The data and findings coming out of the above-mentioned archaeological excavations at Banjska, initiated in the scholarship some new probing into the identity of the interred individuals, as well as the circumstances linked to their burials – which resulted in several note-worthy texts published in the *Saopštenja* periodical. Regardless of some of the conclusions, which we believe are disputable, the authors of these papers significantly improved the understanding of the overall issues linked to the funerary programme of King Milutin's mausoleum. First it was B. Todić who, in his extensive and rich in substance study, went thoroughly through the previous history of the studying of the subject, examining all the facts, both historical and material, that would corroborate or contradict Teodora's burial at Banjska. He came to a conclusion that perhaps Teodora was not buried at the sepulchral church of King Milutin and very carefully he proposed as the place of her eternal rest the Church of Saint Stephen in Duljevo, the endowment of her husband – to which, as he [the author] believed, the chrysobull of Emperor Dušan could refer – “to the church of the tomb of the mother of us, the Emperor.” Todić, however, ascribed the tomb alongside the north wall of the church in Banjska to Konstantin, the younger son of King Milutin who, fighting his brother,

⁹⁵ Поповић Д. 1992: 98–100.

⁹⁶ Мадас 2008: 193–197.

⁹⁷ Мадас 2013: 55–65. Among the weaknesses that can be found in this otherwise worthwhile paper there is also a random reconstruction of the original inscription; the tomb which the author ascribes to Queen Teodora carries no. 4, while its dimension are 1.65 (length) x 0.35 (width) x 0.40 m (depth), *ibid.*: 57.

не припада поклопцу некадашњег саркофага. Та, погрешна атрибуција једног врло важног налаза по ко зна који пут нам предочава сву сложеност проблема бањских сахрана и позива на крајњи опрез приликом њеног тумачења.

Проблемом сахрана у Бањској позабавио се потом и Марко Поповић, који је у својој темељној студији посебну пажњу поконио владарским гробовима. Критички се осврнувши на Мадасово тумачење и прихватавши Тодићеву претпоставку да је на северној страни наоса могао бити погребен Константин, Поповић је изнео и нека нова и важна запажања о првобитној замисли сахране владарског пара. Изложимо их овом приликом само у главним цртама. Према Поповићу, та замисао обухватала је две гробне раке различитих димензија, које су биле грађене истовремено са црквом – што је сматрао поузданим показатељем да су биле намењене сахрани ктитора, краља Милутина и краљице Симониде. Велика гробница (гроб бр. 5), приписана краљу, устројена је на неуобичајеном месту – у средишњем делу цркве, на рубу поткуполног простора, док је она мања, приписана Симониди, необично уска, али на једнак начин конструисана, примакнута уз северни зид. Та иновативна замисао владарских гробова – коју аутор приписује ученом Данилу II – никада није остварена због нередовних околности у којима се збила Милутинова смрт и журба са којом је уприличена његова сахрана. Стога је краљево тело погребено у релативно скромној зиданој гробници, и то на традиционалном месту, уз јужни зид западног травеја. Краљица Симонида, која је након Милутинове смрти напустила Србију, такође није положена у припремљену гробницу, већ је у њој, накнадно, сахрањен Константин, млађи Милутинов син.¹⁰⁰

Уз нова и тачна запажања, као и уверљива тумачења – међу којима је од посебне важности оно о првобитној а неоствареној замисли гроба краља Милутина – Поповићева гледишта садрже и одређене слабости, и то управо када је реч о тумачењу сахрана немањичких краљица. На пример, задовољавајуће објашњење нису добиле неуобичајене димензије претпостављене Симонидине гробнице, као и њено хронолошко одређење. Ипак, највећу забуну свакако је унела Поповићева идентификација места налаза два прстена – у гробницама бр. 4 и 2 у север-

died at the nearby fortress of Zvečan in 1322.⁹⁸ This author has drawn some of the conclusions by relying on the researcher of Banjska, D. Madas, who was convinced – erroneously, as it would turn out⁹⁹ – that a fragment of the inscription with the carved year (1314) did not belong to the lid of the former sarcophagus. This wrong attribution of a very important find has shown to us for who knows which time all the complexity of the burials of Banjska and it invites for an extreme caution in its interpretation.

The problem of the burials at Banjska was also dealt with later on by Marko Popović who in his thorough study paid particular attention to ruler tombs. Having had a critical view at Madas's interpretation and having accepted Todić's supposition that Konstantin may have been interred on the north side of the naos, Popović also presented some new and important remarks regarding the original concept of the ruling couple's burial. We are going to show them here only in general terms. According to Popović, this concept incorporated two burial chambers of different dimensions that were built concurrently with the church – which he considered a reliable indicator that they had been intended for the burial of the ktitors, King Milutin and Queen Simonida. The large tomb (tomb no. 5), attributed to the king, was established in an unusual place – in the central part of the church, on the edge of the domed space, while the smaller one, attributed to Simonida and unusually narrow, but constructed in the same manner, was placed closer to the north wall. This innovative concept for the ruler tombs – which the author ascribes to learned Danilo II – never came to its fruition on account of the uncommon circumstances under which Milutin died and the haste in which his burial was organised. For this reason the king's body was interred in a relatively modest tomb and in the traditional place, alongside the south wall of the west bay. Queen Simonida who left Serbia after Milutin's death was also not laid to rest in the prepared tomb, which in turn was used for the subsequent burial of Konstantin, Milutin's younger son.¹⁰⁰

Along with the new and correct remarks, as well as convincing interpretations – among which the one about the original, but unfulfilled concept of the grave of King Milutin is of particular importance –

⁹⁸ Тодић 2014: 51–72. For the analysis of the skeletal remains found in the tomb no. 4, see Миладиновић-Радмиловић 2016: 60–61. About Konstantin, see Бубало 2011: 197.

⁹⁹ Тодоровић 2022: 157–167. I would like to express my gratitude to Dragoljub Todorović for allowing me to have a look at his paper before its official publishing.

¹⁰⁰ Поповић М. 2016: 23–53. These results are referred to by Станковић, Ердељан 2021: 154–158.

¹⁰⁰ Поповић М. 2016: 23–53. На ове резултате позивају се Станковић, Ердељан 2021: 154–158.

ном делу западног травеја.¹⁰¹ Ту забуну изазвало је погрешно тумачење и иначе нејасних исказа садржаних у „извештају“ са откопавања из 1915. године, односно њихово поређење са ситуацијом гробова у простору храма. Велика је штета што се појава Поповићеве студије замало „мимоишла“ са проналаском и објављивањем једног раније непознатог документа, који је омогућио да се, после стотину година, недвосмислено закључи како су оба прстена пронађена у припрати Бањске.¹⁰²

Осим поменутог документа, нови и важан прилог бољем разумевању бањских сахрана, укључујући и оне женске, свакако је и рад Драгољуба Тодоровића, посвећен саркофагу са натписом. Не упуштајући се у доношење коначних закључака о идентитету сахрањене личности, Тодоровић је, исправљајући Мадаса и истраживаче што су се на њега позивали, предложио другачију и потпунију реконструкцију некадашњег поклопца саркофага. У односу на претходни покушај, он је препознао још један фрагмент натписа који је припадао поклопцу, са уклесаном годином (1314), чиме је проблем атрибуције гроба уз северни зид наоса Бањске постао још тежи и неизвеснији.¹⁰³

Ова, укратко изложена историја истраживања, већ сама по себи довољан је показатељ са колико непознаница је скопчан сваки озбиљан покушај тумачења гробова Немањићи у Милутиновој задужбини. У том погледу, намећу се два основна питања: 1. да ли је првобитна замисао владарске сахране укључивала и гроб краљице Симониде; 2. где се, у простору цркве, могао налазити гроб краљице Теодоре и на који начин је био решен. До сада, предложене су две локације Теодориног гроба – северни параклис и гробница уз сарни зид западног травеја. Та питања, која захтевају додатна испитивања, подробније ћемо размотрити другом приликом.¹⁰⁴ На овом месту, са становишта наше основне теме, истичемо неспорну чињеницу да су у Милутиновој задужбини традиционални фунерар-

Popović's points of view also contain certain weaknesses, precisely when it comes to the interpretation of the burials of the Nemanjić queens. For instance, the unusual dimensions of the presumed tomb of Simonida were not given a satisfactory explanation and neither was its chronological determination. Still, the biggest confusion was created by Popović's identification of the place where the two rings were found – in the tombs no. 4 and 2 in the north section of the west bay.¹⁰¹ This confusion was caused by incorrect interpretation of the anyway unclear statements contained in the "report" from the 1915 dig, that is, their comparison to the situation of the tombs within the church. It is a great pity that the publication of Popović's study almost "missed" the discovery and publishing of an earlier unknown document that allowed, after a hundred years, an unambiguous conclusion that both rings were found in the narthex of Banjska.¹⁰²

In addition to the said document, new and important contribution to better understanding of the burials of Banjska, including those female ones, has certainly been provided by a paper by Dragoljub Todorović dedicated to the sarcophagus with inscription. Without trying to reach any final conclusions concerning the identity of the interred person, while correcting Madas and the researchers that had referred to him, Todorović proposed different and more complete reconstruction of the former sarcophagus lid. In comparison to the previous attempt, he recognised one more fragment of the inscription that used to belong to the lid, with a carved year (1314), thus making the problem of attribution of the grave alongside the north wall of Banjska naos even more difficult and more uncertain.¹⁰³

Already by itself, this briefly presented history of the research is a sufficient indicator showing how many unknowns any serious attempt at interpreting the graves of the Nemanjić women at the endowment of King Milutin faces. In this regard, there are two basic questions that stand out: 1. did the original concept of the ruler burial include also the tomb of Queen Simonida; 2. where, within the church, could be the grave of Queen Teodora and in which way was it conceived. So far, two locations for Teodora's grave have been proposed – the north parakklesion and the tomb alongside the north wall of the west

¹⁰¹ Поповић М. 2016: 33–38.

¹⁰² У питању је допис Ђорђа Матића, начелника Звечанског округа, упућен Министарству просвете и црквених послова 17. августа 1915. године. У допису Ђ. Матића, који је организовао откопавања у Бањској, јасно стоји да су два прстена пронађена у припрати, у два различита гроба, Вујовић, Вуковић 2016: 39–51. Садржину овог документа детаљно претресамо у Поповић Д. 2023 : 1058–1060.

¹⁰³ Тодоровић 2022: 157–167.

¹⁰⁴ Поповић Д. 2023 : 1041–1078..

¹⁰¹ Поповић М. 2016: 33–38.

¹⁰² This is a memorandum by Đorđe Matić, head of the county of Zvečan, addressed to the Ministry of Education and Religious Affairs on 17 August 1915. The memorandum of Đ. Matić, who organised the excavations at Banjska, clearly says that the two rings were found in the narthex, in two different tombs, Вујовић, Вуковић 2016: 39–51. We examine the contents of this document in detail in Поповић Д. 2023 : 1058–1060.

¹⁰³ Тодоровић 2022: 157–167.

ни садржаји немањичких маузолеја надграђени новим, до тада неуобичајеним решењима. Таква је првобитна, касније напуштена замисао ктиторског гроба у средишњем делу цркве, сахрана у простору бочног параклиса – позната у византијској, али не и српској фунерарној пракси¹⁰⁵ – као и необично велики значај дат гробу једне Немањичке, што повеља цара Душана недвосмислено потврђује.

Почетна, неостварена идеја да средство комеморације краља Милутина у његовој велелепној задужбини буде репрезентативни гроб, устројен у свечаном, „литургијском“ простору храма, подразумевала је слободностојећи надгробни споменик. Већ смо ранијим приликама истицали да је такав тип гробног обележја, уобичајен у западњачкој фунерарној уметности, био туђ дотадашњој српској пракси.¹⁰⁶ Не тако давно изнето је и гледиште¹⁰⁷ да као аутора речене замисли треба препознати Данила II, који је, у својству игумана и епископа бањског, одиграо кључну улогу не само у замисли цркве Светог Стефана већ и у извођењу грађевинских радова.¹⁰⁸ Да такво мишљење почива на солидним основама, потврђује у науци већ више пута истицано Данилово креативно преузимање романоготичких стилских елемената и њихово хармонично уклапање у архитектонски корпус православних грађевина – Бањске и Дечана, пећке Богородице Одигитрије и Хиландара, као и палате у Магличу.¹⁰⁹ С друге стране, приликом разматрања могућих узора за првобитну замисао ктиторске сахране краља Милутина не треба previdети ни оне највише, а то су споменици византијске престонице.¹¹⁰ Међу њима, посебно је речито јединствено решење гроба Манојла I, који се налазио у *хероону* посвећеном арханђелу Михаилу – средњој цркви манастира Христа Пантократора. Тај споменик, исклесан од тамног мермера, имао је облик монументалног седмокупног храма, постављеног на профилисано постолје, док је поред њега била положена знаменита реликвија, плоча из

bay. These questions that require additional examination will be considered another time.¹⁰⁴ Here, from the aspect of our basic theme, we would like to point out an indisputable fact that in the endowment of King Milutin the traditional funerary contents of the Nemanjić mausolea were superimposed by new, until then uncommon solutions. Such is the original, later abandoned concept of a ktetorial grave in the central part of the church, burial within the space of a lateral chapel – well known in the Byzantine funerary practice, but not in the Serbian one¹⁰⁵ – as well as the unusually large significance given to the grave of a Nemanjić female member, which the charter of Emperor Dušan confirms in no uncertain terms.

The initial, unrealised idea to create a means of commemoration for King Milutin in his lavish endowment in the form of a representative tomb, positioned in the place of honour and “liturgical” space of the church, entailed a free-standing tomb marker. On the earlier occasions, we have already pointed out that such type of monument, common in the Western funerary art, was foreign to the Serbian practice until then.¹⁰⁶ Not that long ago, a position was voiced out¹⁰⁷ that Danilo II should be seen as the author of the said concept since he, in the capacity of the hegumen and bishop of Banjska, played a key role not only in the concept of the Church of Saint Stephen, but also in the carrying out of the construction works.¹⁰⁸ That such opinion rests on solid ground is confirmed by something that has been pointed out in the scholarship several times and this is Danilo’s creative taking over of Romano-Gothic style elements and their harmonious fitting into the architectural corpus of Christian Orthodox edifices – Banjska and Dečani, Holy Virgin Hodegitria Church in Peć and Monastery Hilandar, as well as the palace in Maglič.¹⁰⁹ On the other hand, when considering the possible models for the original concept of the ktetorial funeral of King Milutin, we should not overlook even those most supreme and these are the monuments of the capital of Byzantium.¹¹⁰ Among them, there is one that stands out in particular and that is the unique solution for the

¹⁰⁴ Поповић Д. 2023 : 1041–1078.

¹⁰⁵ Marinis 2009: 151; Popović M. 2006: 99–130.

¹⁰⁶ Поповић Д. 1992: 103–104.

¹⁰⁷ Поповић М. 2016: 48–49.

¹⁰⁸ Мак Данијел, Петровић прир. 1988: 141–142; about Danilo II as the hegumen and bishop, see Јанковић 1991: 83–88.

¹⁰⁹ The selected, comprehensive literature about this issue was listed in Поповић Д. 2022: 542. On this occasion we would like to single out: Popović M. 2012: 105–119, 197–198; Војводић 2016: 21–23; Sinkević 2020, 143–166 (with reference literature).

¹¹⁰ Станковић, Ердељан 2021: 165–167 (Ердељан).

¹⁰⁵ Marinis 2009: 151; Popović M. 2006: 99–130.

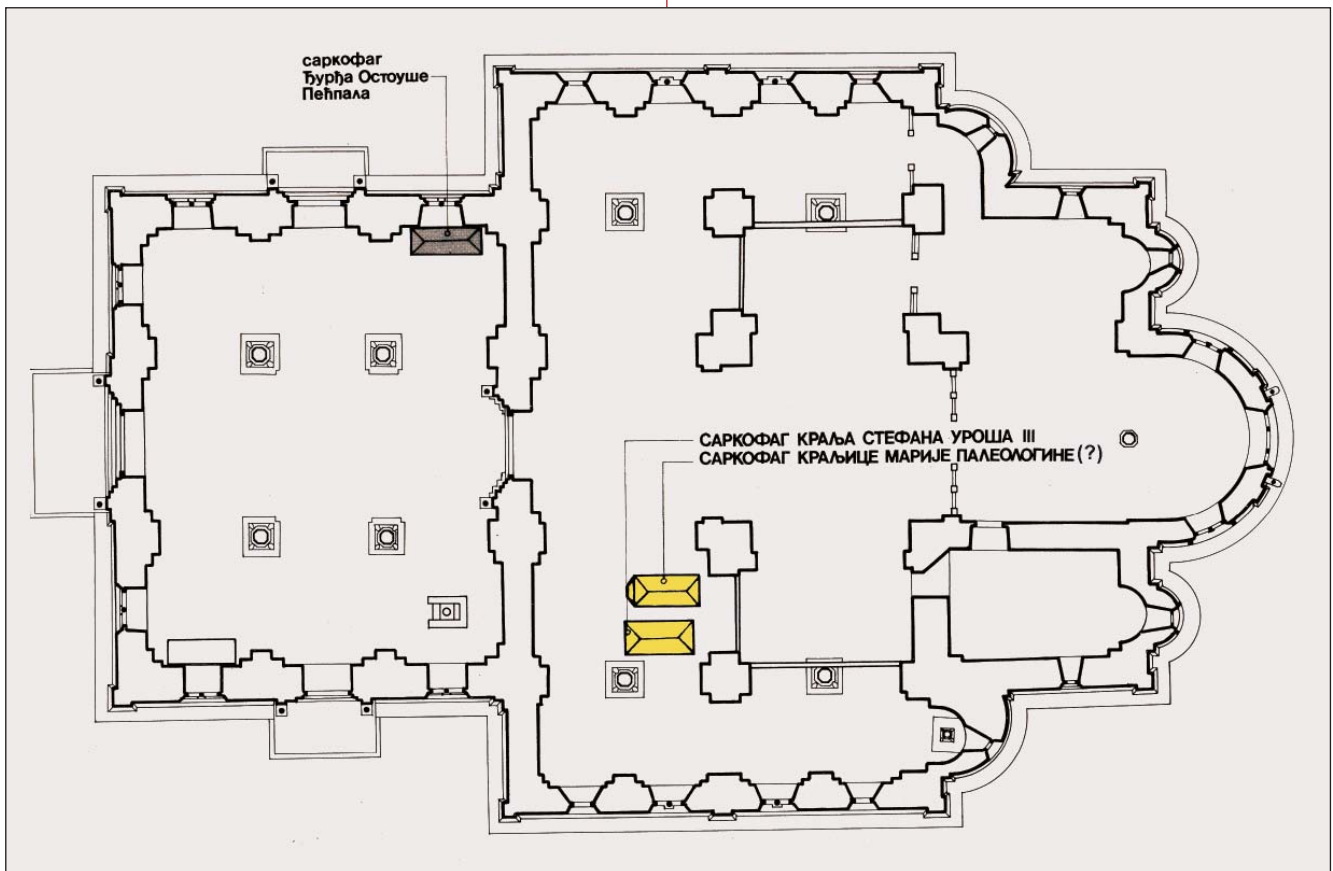
¹⁰⁶ Поповић Д. 1992: 103–104.

¹⁰⁷ Поповић М. 2016: 48–49.

¹⁰⁸ Мак Данијел, Петровић прир. 1988: 141–142; о Данилу II као игуману и епископу в. Јанковић 1991: 83–88.

¹⁰⁹ Одабрана, обимна литература о овом питању наведена је код Поповић Д. 2022: 542. Овом приликом издвајамо: Popović M. 2012: 105–119, 197–198; Војводић 2016: 21–23; Sinkević 2020, 143–166 (са референтном литературом).

¹¹⁰ Станковић, Ердељан 2021: 165–167 (Ердељан).

10. Дечани; положај гробова
(према Појовић Д. 1992: 101)

10. Dečani; position of the tombs
(according to Popović D. 1992: 101)

Ефеса, на коју је положено Христово тело након Распећа.¹¹¹ Овако необично решење, проистекло из особене побожности и сензибилитета ученог Манојла I, сигурно да није било подложно дословном подражавању. Може се ипак помишљати да је слободностојећи положај тог споменика, као опробано средство владарске репрезентације, пружио подстицај творцима српских фунерарних програма, који су свакако били упознати са знаменитостима византијске престонице.

Иновативна замисао владарског гроба, која није остварена у Бањској, дошла је до пуног изражаја непуне две деценије касније у Дечанима – у чијој је замисли и изградњи архиепископ Данило II, такође, активно учествовао. У задужбини краља Стефана Дечанског гробови ктитора, обележени монументалним слободностојећим саркофазима од црвенкастог мермера, нису постављени на традиционално место, уз јужни зид храма, већ у простору западног травеја наоса (сл. 10). Тешко је дати недвосмислен одговор

tomb of Manuel I Komnenos that was placed in a heroon dedicated to Archangel Michael – the middle church of the Monastery of the Christ Pantokrator. This monument carved out of dark marble had the shape of a monumental seven-dome church, placed on a profiled pedestal, while a renowned relic, a slab from Ephesus on which Christ's body was laid out after the Crucifixion, was positioned beside it.¹¹¹ Such an unusual solution, stemming from his own particular pioussness and sensibility of erudite Manuel I, was certainly not subject to direct copying. Nevertheless, it may be envisaged that the free-standing position of that monument, as an already legitimate means for ruler's representation, provided an incentive for the creators of the Serbian funerary programmes who were certainly well-acquainted with the landmarks of the Byzantine capital.

The innovative concept for a ruler tomb, which was not realised at Banjska, came to its full fore less than two decades later at Dečani Monastery – in the concept and construction of which Archbishop Danilo II also took an active part. At the endowment of King

¹¹¹ Mango 1962: 397–399; Mango 1969–1970: 374; Ousterhout 2001: 148–149.

¹¹¹ Mango 1962: 397–399; Mango 1969–1970: 374; Ousterhout 2001: 148–149.

11. Дечани; владарски саркофази
(према Тодић, Чанак-Медић 2005: 185)

11. Dečani; rulers' sarcophagi
(according to Todić, Čanak-Medić 2005: 185)

на питање о правим разлозима таквог решења. Оно је могло бити условљено особеним просторним планом цркве, односно чињеницом да између јужног зида параклиса и југозападног стуба није било довољно места за два монументална надгробна споменика, али такође и разлозима који припадају идеолошкој сфери. Наиме, према средњовековним, хијерархијским схватањима, слободностојећа конструкција у простору цркве, укључујући надгробне споменике, означавала је посебно место, високог ранга у сакралној топографији храма.¹¹² Тога су морали бити свесни и учени творци српских сепулкралних програма.

Stefan Dečanski, the tombs of the ktetors, marked by monumental free-standing sarcophagi made of reddish marble, are not positioned in the traditional place, along the south wall of the church, but rather in the area of the naos's west bay (Fig. 10). It is difficult to provide an unambiguous answer on the real reasons for such a solution. It may have been conditioned by the particular spatial plan of the church, that is, by the fact that between the south wall of the parakklesion and the southwest pillar there was not enough space for two monumental tombstones, as well as by the reasons coming from the ideological sphere. Namely, according to the medieval, hierarchical understanding, any free-standing structure within the church, including tombstones, marked a special place with a high ranking within the sacral topogra-

¹¹² Поповић Д. 1992: 103–104.

Још већи проблем, када је реч о дечанским саркофазима, представља идентификација сахрањених личности. Својевремено смо претпоставили, полазећи од чињенице да су саркофази постављени напоре, у очигледној међусобној вези, као и да су једнаке конструкције, а наглашено различитих димензија, они били намењени владарском пару – краљу Стефану Дечанском и његовој другој жени Марији Палеологини, са којом је био у браку од 1324–1325. године¹¹³ (сл. 11). Ипак, услед недостатка чвршћих упоришта, ово питање и даље остаје отворено.¹¹⁴ Ово утолико пре, што у унутрашњости дечанске цркве никада нису вршена археолошка ископавања. Решавању поменутог питања битно не доприносе ни досадашњи покушаји идентификације првобитних, касније пресликаних владарских портрета насликаних на јужном зиду наоса, тј. параклиса посвећеног Светом Николи. Нашу давно изречену претпоставку да су ту могли бити приказани Стефан Дечански и Марија Палеологина¹¹⁵ оповргла су каснија, детаљна истраживања владарских портрета у Дечанима.¹¹⁶ Подробно претресајући све аспекте овог проблема, недавно је Ђорђе Бубало с правом указао на недовољно јасан однос саркофага у западном травеју дечанског наоса и првобитних портрета на јужном зиду – односа од чијег разумевања битно зависи идентификација гробова.¹¹⁷ И доиста, имајући у виду све расположиве податке и досадашња, укупна сазнања, поставља се питање да ли су у Дечанима владарски портрети уопште представљали средство идентификације гробова, тачније, да ли су задржали свој ктиторско-надгробни карактер, какав су традиционално имали у претходном немањинском раз-

phy of the church.¹¹² The learned creators of the Serbian sepulchral programmes must have been aware of this as well.

An even bigger problem, when it comes to Dečani sarcophagi, constitutes the identification of the interred individuals. Starting from the fact that the sarcophagi are positioned in parallel, with an obvious mutual correlation, as well as that they are of equal structure, albeit of pronouncedly different dimensions, back in the day we presumed that they were intended for the ruling couple – King Stefan Dečanski and his second wife Maria Palaiologina with whom he was married from 1324–1325 onwards.¹¹³ (Fig. 11). Still, owing to the lack of more-solid ground, this issue remains open.¹¹⁴ That much more because there have never been any archaeological excavations carried out within the church. The solving of the said question is also not greatly contributed to by the attempts carried out so far at identifying the original, later painted over rulers' portraits depicted on the south wall of the naos, i.e., in the parakklesion dedicated to Saint Nicholas. Our supposition presented a long time ago that this may have been the place where Stefan Dečanski and Maria Palaiologina¹¹⁵ were depicted was questioned by the subsequent, detailed study of the rulers' portraits at Dečani.¹¹⁶ While thoroughly examining all the aspects of this problem, Ђорђе Бубало has recently rightfully pointed out the insufficiently clear relation between the sarcophagi in the west bay of the naos at Dečani and the original portraits on the south wall – the relation the understanding of which is decisively important for the identification of the tombs.¹¹⁷ And indeed, taking into account all of the available data and the overall findings and knowledge collected so far, there may be a question whether the rulers' portraits at Dečani represented at all the means of identification of the tombs or, more accurately, whether they contained the ktetorial and funerary character,

¹¹³ Исто: 104–106. О Марији Палеолог в. Бубало 2014: 45–46; Пириватрић 2011: 337–345.

¹¹⁴ О претпоставци да је Марија Палеолог сахрањена у цркви Светог Димитрија у Скопљу, заснованој на недовољно убедљивој реконструкцији једног натписа, в. код Томовић 1974: 64. Поверење се не може поклонити ни предању забележеном у Тронушком родослову да мањи дечански саркофаг припада Јелени, сестри Стефана Дечанског, Шафарикъ 1873: 55. Различита мишљења о том питању сабрана су у Тодић, Чанак-Медић 2005: 32, 247–248; Чанак-Медић, Тодић 2016: 98, 100.

¹¹⁵ Поповић Д. 1992: 108.

¹¹⁶ Војводић 1995: 270–273 (који је утврдио да је пресликана фигура поред Дечанског представљала мушку особу, вероватно краља Милутина).

¹¹⁷ Бубало 2016: 95–97 (са детаљно изложеном историјом истраживања).

¹¹² Поповић Д. 1992: 103–104.

¹¹³ Ibid.: 104–106. About Maria Palaiologina, see Бубало 2014: 45–46; Пириватрић 2011: 337–345.

¹¹⁴ About the supposition that Maria Palaiologina was buried at the Church of Saint Demetrius in Skopje, based on an insufficiently convincing reconstruction of an inscription, see with Томовић 1974: 64. It is also not possible to trust the traditional account recorded in the Genealogy of Tronoša that the smaller sarcophagus from Dečani belongs to Jelena, a sister of Stefan Dečanski, Шафарикъ 1873: 55. Different opinions about this issue have been collected in Тодић, Чанак-Медић 2005: 32, 247–248; Чанак-Медић, Тодић 2016: 98, 100.

¹¹⁵ Поповић Д. 1992: 108.

¹¹⁶ Војводић 1995: 270–273 (who established that the painted-over figure beside Dečanski was a male figure, probably King Milutin).

¹¹⁷ Бубало 2016: 95–97 (with detailed history of research).

добљу.¹¹⁸ Изложене чињенице као да то доводе у питање. Што се пак тиче атрибуције мањег саркофага, сва његова напред поменута својства указују да је припадао женском члану династије. Он је, вероватно, био намењен Марији Палеологини, другој жени краља Стефана Дечанског, што ипак не значи да је она ту и сахрањена. На такву погућност указивала би позната надгробна плоча монахиње Марте, мирским именом Марије (из 1355. године), коју истраживачи, на основу уклесаног натписа, приписују управо тој српској краљици.¹¹⁹

Наше испитивање сахрана Немањићи завршава се са Дечанима, будући да у задужбини краља, односно цара Душана (1331–1355), цркви Светих арханђела код Призрена, гроб за владареву супружницу по свој прилици и није био предвиђен. Наиме, моћна и утицајна краљица Јелена, која је свог мужа надживела за бар двадесет година, замонашила се после његове смрти, успоставивши самосталну власт у области Сера. Међутим, није познато где је живела нити преминула након што се окончало њено господарење Сером, 1365. године.¹²⁰ Да је икада изведен, краљичин гроб у призренским Светим арханђелима могао је у значајној мери да прошири наша сазнања о токовима српске фунерарне уметности средином XIV века. На то се може с разлогом помишљати када се има у виду да је гробно обележје цара Душана, по свом решењу, представљало радикални раскид са дотадашњом немањићком традицијом. Иако познато тек по малобројним фрагментима, нема сумње да се оно састојало од пластично обликоване, лежеће фигуре цара (такозвани *gisant*), надвишене архитектонским постројењем у виду низа аркада.¹²¹ Такав тип гробног споменика, у целини саображен западњачким сепулкралним обрацима, подвлачио је индивидуалност и ауторитет преминулог, и свакако представљао моћно средство владарске репрезентације.¹²² Посма-

such as they traditionally used to have in the previous Nemanjić period.¹¹⁸ It seems as if the presented facts bring this into question. As for the attribution of the smaller sarcophagus, all of its afore-mentioned features suggest that it belonged to a female member of the dynasty. It was, probably, intended for Maria Palaiologina, the second wife of Stefan Dečanski, which does not mean at all that she was buried there in the first place. Such possibility would be suggested by the well-known grave slab of nun Marta, with the secular name of Marija (from 1355), which the researchers, on the basis of the carved inscription, attribute precisely to that Serbian queen.¹¹⁹

Our study of the burials of the Nemanjić female members ends with Dečani, since most likely no tomb for the ruler's spouse was foreseen at the Church of the Holy Archangels near Prizren, the endowment of King and later Emperor Dušan (1331–1355). Namely, the powerful and influential Queen Jelena, who outlived her husband by at least twenty years, took the monastic vows after his death, establishing her own authority in the area around the town of Serres. However, it is not known where she lived or died after her rule over Serres ended in 1365.¹²⁰ If it had ever been made, the queen's tomb at the Monastery of the Holy Archangels in Prizren could have significantly expanded our knowledge and findings about the trends in the Serbian funerary art around the middle of the 14th century. This may be rightfully presumed when we bear in mind that, by its conceptual solution, the tomb monument of Emperor Dušan constituted a radical break from the Nemanjić tradition until then. Although it is known only by few fragments, there is no doubt that it consisted of plastically shaped lying figure of the emperor (the so-called *gisant*), superimposed by an architectural installation in the shape of a sequence of arcades.¹²¹ Such type of a tomb monument, which is fully adjusted to the Western sepulchral patterns, underlined the individuality and the authority of the deceased, and it certainly constituted a powerful means for the ruler representation.¹²² Viewed from

¹¹⁸ Поповић Д. 1992: 178–179, 184.

¹¹⁹ Плочу с натписом која потиче из цркве Светог Димитрија у Скопљу Р. Грујић је погрешно довео у везу са првом женом Стефана Дечанског, краљицом Теодором, Грујић 1925: 309–327; то мишљење убрзо је оспорио М. Ласкарис, који је плочу приписао Марији Палеологини, Ласкарис 1926: 92–96. За натпис в. Томовић 1974: 64.

¹²⁰ Ћирковић 2009: 358–360.

¹²¹ Грујић 1928: 25; Ненадовић 1967: 54–57; Поповић Д. 1992: 116–119.

¹²² Из обимне литературе о надгробним споменицима у виду *gisant*-а издвајамо: Binski 1996: 93–112; Caciola 2000: 66–86; Parkinson 2009.

¹¹⁸ Поповић Д. 1992: 178–179, 184.

¹¹⁹ R. Grujić erroneously linked the slab with inscription that comes from the Church of Saint Demetrius in Skopje with the first wife of Stefan Dečanski, Teodora, Grujić 1925: 309–327; this opinion was soon contradicted by M. Laskaris, who attributed the slab to Maria Palaiologina, Ласкарис 1926: 92–96. For the inscription, see Томовић 1974: 64.

¹²⁰ Ћирковић 2009: 358–360.

¹²¹ Грујић 1928: 25; Ненадовић 1967: 54–57; Поповић Д. 1992: 116–119.

¹²² From the ample literature about the tombstones in the shape of *gisant*, we would like to single out: Binski 1996: 93–112; Caciola 2000: 66–86; Parkinson 2009.

тран са идејног и пропагандног становишта, он има свој паралелни ток у еволуцији владарске слике. Са растом моћи и уздицањем Немањића у васељенском поретку народа, та слика је од донаторског и породичног портрета еволуирала ка репрезентативној представи, која је истицала моћ, светородност и богоизабраност српског владара.¹²³

Ако се на крају вратимо на питање из нашег наслова – да ли студенички гроб Ане Анастасије представља образац сахране Немањићи или изузетну појаву у српској сепулкралној пракси, одговор неће бити једнозначан. Као што смо видели, студенички прототип подражаван је током времена у многим својим елементима али је, такође, био подложен битним изменама, односно, реинтерпретиран је у складу са захтевима ктитора или пак у духу актуелних токова сепулкралне уметности. Па ипак, Анастасијин гроб може се сматрати својеврсном парадигмом. Њиме је успостављен модел репрезентативног гроба жена из рода Немањића, који је у себи носио важне идејне поруке, а истовремено био саображен високим занатским и уметничким стандардима својих наручилаца.

¹²³ Војводић 2007а: 295–312; Војводић 1010: 35–78 (са старијом литературом).

the conceptual and propaganda points of view, it has its parallel course within the evolution of the ruler's image. With the rise in the power and the ascent of the Nemanjić family in the ecumenical order of the nations, this image evolved from a ktetorial and family portrait to a representative depiction that accentuated the power, the affiliation with the holy dynasty and the quality of the Serbian ruler of being God-appointed.¹²³

If in the end we go back to the question from our title – whether the Studenica tomb of Ana Anastasija represents a prototype for the burials of the Nemanjić women or an extraordinary phenomenon in the Serbian sepulchral practice, the answer will not be linear. As we have seen, over time Studenica prototype was emulated in many of its elements, but it was also subject to some important modifications, that is, it was reinterpreted in line with the demands of the ktetors or in line with the spirit of the current trends in sepulchral art. And yet, Anastasija's tomb may be considered a paradigm of its own kind. It established a model for a representative tomb for women coming from the Nemanjić dynasty that carried in itself important conceptual messages, while at the same time being accommodated to the artisan and artistic standards of the persons who ordered it.

¹²³ Војводић 2007а: 295–312; Војводић 1010: 35–78 (with older literature).

Листа референци / List of references:

Литература / Literature:

- Бикић В. 2016, *Прстијење из Бањске: идентификација и занатско-уметнички контекст*, Саопштења XLVIII, 79–92.
- Благојевић М. 2004, *Српске владарке – књижевници Хиландара*, Хиландарски зборник 11, 7–26.
- Богдановић Д. 1980, *Историја стваре српске књижевности*, Београд.
- Богдановић Д. прир. 1986, Свети Сава, *Сабрани списи*, Београд.
- Богдановић Д. прир. 1988, Теодосије, *Житија*, Београд.
- Божилов И. 1985, *Фамилијата на Асеновци (1186–1460). Генеалогия и просопография*, София.
- Бошковић Ђ., Ненадовић С. 1950, *Градац*, Београд.
- Бубало Ђ. 2009, *Јелена*, Српски биографски речник, 4, Нови Сад, 357–358.
- Бубало Ђ. 2011, *Константин*, Српски биографски речник, 5, Нови Сад, 197.
- Бубало Ђ. 2016, *Српска земља и њоморска у доба владавине Немањића*, Београд.
- Бубало Ђ. 2016а, *Неколико зајажјања о њовељи краља Милутина за манастир Бањску*, Манастир Студеница – 700 година Краљеве цркве, ур. Ј. Максимовић, В. Вукашиновић, Београд, 19–33.
- Бубало Ђ. 2016б, *Књижевни портрети и књижевна њовеља (Двојно књижевство на фрескама дечанског храма и у Трећој дечанској хрисовуљи)*, Саопштења XLVIII, 93–111.
- Васиљевић М. 2015, *Настајак српских родослова и летописа као последица политичких и друштвених промена*, Иницијал. Часопис за средњовековне студије 3, 95–117.
- Васиљевић М. 2021, *Култови светих на централном Балкану у време османских освајања*, Београд.
- Војводић Д. 1995, *Портрети владара, црквених достојанственика и њемеља у наосу и њирици*, Зидно сликарство манастира Дечана, ур. В. Ј. Ђурић, Београд, 265–275.
- Војводић Д. 2005, *Зидно сликарство цркве светог Ахилија у Ариљу*, Београд.
- Војводић Д. 2007, „Обавијен земаљском сликом“. *О представама византијских и српских средњовековних владара у њроскинези*, Црквене студије 4, 379–401.
- Војводић Д. 2007а, *Од хоризонталне ка вертикалној генеалогској слици Немањића*, Зборник радова Византолошког института XLIV/1, 295–312.
- Војводић Д. 2010, *Слика световне и духовне власти у српској средњовековној уметности*, Зборник за ликовне уметности Матице српске 38, 35–78.
- Војводић Д. 2016, *На размеђу световне и култура – њиће и њроштори српске средњовековне уметности*, Византијско наслеђе и српска уметност II. Сакрална уметност српских земаља у средњем веку, ур. Д. Војводић, Д. Поповић, Београд, 13–39.
- Војводић Д. 2022, *Краљеви њортрети*, Свети Краљ Милутин. Владар на раскршћима светова, ур. С. Пириватрић, С. Марјановић-Душанић, Д. Поповић, Београд, 377–425.
- Вујовић М., Вуковић Ј. 2016, *Једно њејознајно сведочанство из рајине 1915. године: њрво ископавање манастира Бањске*, Весник Војног музеја 43, 39–51.
- Грујић Р. М. 1923, *Откопавање Светих Арханђела код Призрена (њрелиминарни извештај)*, Гласник Скопског научног друштва III/1, 239–297.
- Грујић Р. М. 1925, *Краљица Теодора, мајка цара Душана*, Гласник Скопског научног друштва I/1–2, 309–327.
- Даничић Ђ. изд. 1865, *Живот светог Симеона и светог Саве, њаписао Доментијан*, Београд.
- Дебљовић Ристић Н. 2010, *Рестаурација саркофага краља Уроша и краљице Ане у цркви Св. Тројице у манастиру Сојоћани*, Гласник Друштва конзерватора Србије 35, 85–87.
- Ђорђевић И. М. 1994, *Зидно сликарство српске власти у доба Немањића*, Београд.
- Ђурић В. Ј. 1963, *Сојоћани*, Београд.
- Живановић С., Летић В. 1990–1991, *Мошти српског краља св. Владислава Немањића*, Саопштења XXII–XXIII, 127–129.
- Живковић Б. 1969, *Конзерваторски радови на фрескама манастира Градца*, Саопштења VIII, 119–128.
- Живковић М. 2019, *Најстарије зидно сликарство Богородичине цркве у Студеници и његова обнова у XVI веку*, докторска дисертација, Универзитет у Београду.
- Зечевић Е. 1990–1991, *Ископавање гробнице краља Владислава*, Саопштења XXII–XXIII, 113–125.
- Јанковић М. 1991, *Данило, бањски и хумски епископ*, Архиепископ Данило II и његово доба, ур. В. Ј. Ђурић, Београд, 83–88.
- Јечменица Д. 2018, *Немањићи другог реда*, Београд.
- Јуришић А. 1989, *Градац, резултати археолошких радова*, Београд.

- Јухас-Георгиевски Љ. изд. 1988, Стефан Првовенчани, *Сабрани списи*, Београд.
- Кандић О. 1982, *Манастир Градац*, Београд.
- Кандић О. 1990–1991, *Гробна обележја у цркви манастира Милешеви*, Саопштења XXII–XXIII, 103–111.
- Кандић О. 1995, *Црква Вазнесења Христовог у Милешеви*, М. Чанак Медић, О. Кандић, *Архитектура прве половине XIII века I, Цркве у Рашкој*, Београд, 119–143.
- Кандић О. 2005, *Градац. Историја и архитектура манастира*, Београд.
- Кандић О. 2016, *Сокођани. Историја и архитектура манастира*, Београд.
- Коматина И. 2014, *Ана Дандоло – прва српска краљица?*, Зборник Матице српске за историју 89, 7–20.
- Коматина И. 2021, *Краљ Стефан Урош I Велики и његов век*, Београд.
- Копривица М. 2015, „Држава“ краљице Јелене, Јелена. Краљица, монахиња, светитељка, ур. К. Митровић, Манастир Градац.
- Ласкарис М. 1926, *Византијске принцезе у средњовековној Србији. Прилог историји византијско-српских односа од краја XII до средине XV века*, Београд.
- Мадас Д. 2008, *Извештај о археолошким радовима у манастиру Бањска*, Гласник Друштва конзерватора Србије 32, 193–197.
- Мадас Д. 2013, *Манастир Бањска, гроб краљице Теодоре* (гроб бр. 4), Саопштења XLV, 55–65.
- Мадас Д., *Манастир Бањска, гробна црква краља Милутина, резултати археолошког ископавања 2007. године*, www.academia.edu/37239048/BANJSKA_test_pdf, 20. 8. 2020.
- Мак Данијел Г., Петровић Д. прир. 1988, Данило Други, *Животи краљева и архиепископа српских, Службе*, Београд.
- Маловић-Ђукић М. 2003, *Поклад жујана Десе*, Краљ Владислав и Србија XIII века, ур. Т. Живковић, Београд, 31–39.
- Мандић С. 1975, *Ана и Радослав*, Древник, записи конзерватора, Београд, 9–18.
- Марјановић-Душанић С. 1997, *Владарска идеологија Немањића. Дипломатичка студија*, Београд.
- Марјановић-Душанић С. 2007, *Свети краљ. Кули Стефана Дечанског*, Београд.
- Марјановић-Душанић С. 2022, *Преузимање власти. Два краљевства*, Свети краљ Милутин. Владар на раскршћима светова, ур. С. Пириватрић, С. Марјановић-Душанић, Д. Поповић, Београд, 49–79.
- Микић Ж. 1986, *Антрополошке карактеристике скелета из приградне цркве у манастиру Сокођани*, Саопштења XVIII, 173–179.
- Микић Ж., Тодоровић Д. 1988, *Антрополошки садржај Богородичине цркве у Студеници и реконструкција лика Ане Анастасије*, Студеница и византијска уметност око 1200. године, ур. В. Кораћ, Београд, 245–255.
- Микић Ж., Хошовски Е. 2003, *Манастир Милешеви – резултати антрополошких истраживања*, Краљ Владислав и Србија XIII века, ур. Т. Живковић, Београд, 115–130.
- Миладиновић-Радмиловић Н. 2016, *Антрополошка анализа налаза из средњовековних гробова у цркви манастира Бањске*, Саопштења XLVIII, 57–78.
- Милановић В. 2018, *Програм зидног сликарства у приградима српских цркава у XIII веку*, докторска дисертација, Универзитет у Београду.
- Миљковић Б. 2020, *Непозната кћи Стефана Првовенчаног*, Стефан Првовенчани и његово доба, ур. И. Коматина, Београд, 159–166.
- Мирковић Ј. прир. 1939, *Списи светог Саве и Стевана Првовенчаног*, Београд.
- Мошин В., Ђирковић С., Синдик Д. прир. 2011, *Зборник средњовековних ћириличких јовела и писана Србије, Босне и Дубровника, књ. I, 1186–1321*, Београд.
- Ненадовић С. 1967, *Душанова задужбина манастир Светих Арханђела код Призрена*, Београд.
- Николић Р. 1988, *Прилози тумачењу средњовековних написица и записа*, Рашка баштина 3, Краљево, 39–43.
- Новаковић С. 1875, *Српски јоменици*, Гласник Српског научног друштва 42, 1–152.
- Новаковић С. 1891, *Хрисовуља цара Душана гробу мајке му краљице Теодоре*, Споменик СКА IX, 3–7.
- Павловић Д. 2012, *Зидно сликарство градачког католика. Попис фресака и зајажбања о појединим програмским особеностима*, Зограф 36, 89–108.
- Перић Ђ. 1986, *Мајка Св. Саве, госпођа Ана(стасија), према историји и предању*, Теолошки погледи XIX/3–4, 185–231.
- Пириватрић С. 2011, *Податак Нићифора Григоре о хронологији брака Стефана Дечанског и Марије Палеолог*, Споменица академика Симе Ђирковића, Београд, 337–345.
- П(оповић) В. Х. 1923, *Једно ископавање у манастиру Бањској 1915*, Јужна Србија III/25, 213–217.
- Поповић Д. 1988, *Средњовековни надгробни споменици у Студеници*, Студеница и византијска уметност око 1200. године, ур. В. Кораћ, Београд, 491–503.
- Поповић Д. 1992, *Српски владарски гроб у средњем веку*, Београд.

- Поповић Д. 2019, *Српски владарски и архиепископски гроб у средњем веку – нова сазнања и тумачења*, Краљевство и архиепископија. Тематски зборник у част 800 година проглашења краљевства и аутокефалне архиепископије свих српских и поморских земаља, ур. Љ. Максимовић, С. Пириватрић, Београд, 355–381.
- Поповић Д. 2021, *Кули и гроб њавиријарха Пајсија – нова сазнања и тумачења*, Зограф 45, 187–208.
- Поповић Д. 2021, *Светачко прослављање краља Милутина*, Свети краљ Милутин. Владар на раскршћима светова, ур. С. Пириватрић, С. Марјановић-Душанић, Д. Поповић, Београд, 529–554.
- Поповић Д. 2023, *Гроб краљице Теодоре у манастиру Бањска – још једно преиспитивање*, Зборник радова Византолошког института LX, 1041–1078.
- Поповић Д., Тодић Б., Војводић Д. 2011, *Дечанска црквишта. Скипови и келије манастира Дечана*, Београд.
- Поповић М. 2015, *Манастир Студеница – археолошка открића*, Београд.
- Поповић М. 2016, *Средњовековне сахране у цркви манастира Бањске*, Саопштења XLVIII, 23–53.
- Поповић Д., Поповић М. 2015, *Миројочиви гроб светог Симеона у Студеници – нови поглед*, Зборник радова Византолошког института LII, 237–256.
- Поповић М. М. 2010, *Српска краљица Јелена између католичанства и православља*, Београд.
- Радан-Јовин М. 1969, *Црква св. Николе и стари конак у Студеници*, Саопштења VIII, 75–80.
- Радан-Јовин М. 1979, *Студеница*, Саопштења XII, 38–43.
- Радан-Јовин М., Јанковић М., Темерински С. 1988, *Студеница у светлости археолошких и архитектонских истраживања*, Благо манастира Студенице, ур. В. Ј. Ђурић, Београд, 27–68.
- Радјочић С. 1934, *Поретци српских владара у средњем веку*, Скопље.
- Радјочић Н. 1931, *О Тронушком родослову*, Београд.
- Радјочић Н. 1940, *Српски државни сабори у средњем веку*, Београд.
- Станковић В. 2006, *Комнини у Цариграду. Еволуција једне владарске породице*, Београд.
- Станковић В., Ерделан Ј. 2021, *Краљ Милутин и манастир Бањска*, Манастир Бањска – Нови Сад.
- Стојановић Љ. 1927, *Стари српски родослови и летописи*, Ср. Карловци.
- Тодић Б. 2000, *Апостол Андреја и српски архиепископи на фрескама Сокоћана*, Трећа југословенска конференција византолога, ур. Љ. Максимовић, Н. Радосевић, Е. Радуловић, Београд–Крушевац, 361–379.
- Тодић Б. 2006–2007, *Сокоћани и Градац. Узајамности фунерарних програма две цркве*, Зограф 31, 59–77.
- Тодић Б. 2014, *Једно питање историографије: где је сахрањена краљица Теодора*, Саопштења XLVI, 51–72.
- Тодић Б. 2016, *Ко је писац Тронушког родослова?*, Археографски прилози 38, 173–196.
- Тодић Б. 2018, *Кули градачке крпаторке краљице и монахиње Јелене*, Саопштења L, 33–50.
- Тодић Б. 2022, *Фреске манастира Сокоћани*, Нови Сад.
- Тодић Б., Чанак-Медић М. 2005, *Манастир Дечани*, Приштина–Београд.
- Тодоровић Д. 2022, *Саркофаг са натписом из манастира Бањске*, Саопштења LIV, 157–167.
- Томовић Г. 1974, *Морфологија ћириличких натписа на Балкану*, Београд.
- Трифунровић Ђ. 1990, *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*, Београд.
- Троицки С. 1935, *Крпаторско право у Византији и Немањинској Србији*, Глас СКА 168, 79–132.
- Ћирковић С. 1981, *Српске и поморске земље краља Уроша I*, Историја српског народа, I, Београд, 341–356.
- Ћирковић С. 1998, *Краљ Стефан Драгућин*, Рачански зборник 3, 11–20.
- Ћирковић С. 2004, *Ана*, Српски биографски речник, 1, Нови Сад, 137.
- Ћирковић С. 2004а, *Белослава*, Српски биографски речник, 1, Нови Сад, 485.
- Ћирковић С. 2009, *Јелена (монахиња Јелисавића, Јевгенија)*, Српски биографски речник, 4, Нови Сад, 358–360.
- Ферјанчић Б. 1981, *Одбрана Немањиног наслеђа – Србија остаје краљевина*, Историја српског народа, I, Београд, 297–314.
- Цветковић Б. 1998, *Студенички ексонартекс и краљ Радослав: прилог давању*, Зборник радова Византолошког института XXXVII, 75–86.
- Чанак Медић М., Тодић Б. 2011, *Манастир Студеница*, Нови Сад.
- Чанак-Медић М., Тодић Б. 2013, *Стари Рас са Сокоћанима*, Нови Сад.
- Чанак-Медић М., Тодић Б. 2016, *Манастир Дечани*, Нови Сад – Манастир Дечани.
- Шакота М. 1982, *О једној мало познатој дечанској старици. Крп стварца Нестора*, Саопштења XIV, 51–60.
- Шафарик Ј. 1853, *Српски летописац из почетка XVI-г столјетја*, Гласник Друштва српске словесности V, Београд.
- Шпадијер И. 2014, *Светогорска башина*, Београд.

- Bache F. 1989, *La fonction funéraire du nartex dans les église byzantines du XIIe siècle*, Histoire de l'Art 7, 25–33.
- Barker J. 2020, *Stone Fidelity. Marriage and and Emotion in Medieval Tomb Sculpture*, Woodbridge.
- Bauch K. 1976, *Das mittelalterliche Grabbild*, Berlin – New York.
- Binski P. 1996, *Medieval Death. Ritual and Representation*, Avon.
- Caciola N. 2000, *Spirits seeking bodies: death, possession and communal memory in the Middle Ages*, The Place of the Dead: Death and Remembrance in Late Medieval and Early Modern Europe, ed. B. Gordon, P. Marshall, Cambridge.
- Demirtiken E. 2019, *Imperial Women and religious fondation in Constantinople*, Piroška and the Pantokrator. Dynastic Memory, Healing and Salvation in Komnenian Constantinople, ed. M. Sághy, R. Ousterhout, Budapest – New York, 175–194.
- Dmitropoulou V. 2007, *Imperial women founders and refounders in Komnenian Constantinople*, Founders and Refounders of Byzantine Monasteries, ed. M. Mullet, Belfast, 87–106.
- Downey G. 1959, *The Tombs of the byzantine Emperors at the Church of the Holy Apostles in Constantinople*, The Journal of Hellenic Studies LXXIX, 28–51.
- Erdeljan J. 2011, *Studenica: An Identity in Marble*, Зорпaф 35, 93–100.
- Gerstel S. E. J. 1998, *Painted Sources for Female Piety in Medieval Byzantium*, Dumbarton Oaks Papers 52, 89–111.
- Grierson P., Mango C., Ševčenko I. 1962, *The tombs and obits of the byzantine emperors (337–1042); With an additional note*, Dumbarton Oaks Papers 16, 1–63.
- Hill B. 1999, *Imperial Women in Byzantium, 1025–1204: Power, Patronage and Ideology*, London.
- James L. 2001, *Empresses and Power in Early Byzantium. Women, Power and Politics*, London.
- Jordan E. L. 2006, *Women, Power and Religious Patronage in the Middle Ages*, New York.
- Laskaris N. G. 2000, *Monuments funéraires paléochrétiens (et byzantines) de Grèce*, Athens.
- Mango C. 1962, *Three Imperial Byzantine Sarkophagi Discovered in 1750*, Dumbarton Oaks Papers 16, 397–402.
- Mango C. 1969–1970, *Notes on Byzantine Monuments, III, Tomb of Manuel I (Comnenos)*, Dumbarton Oaks Papers 23–24, 369–375.
- Marinis V. 2009, *Tombs and Burials in the Monastery tou Libos in Constantinople*, Dumbarton Oaks Papers 43, 147–166.
- Marjanović Dušanić S. 2012, *La sainteté féminine et les cultes dynastie en Serbie médiévale: la sainte reine Hélène d'Anjou*, Les réseaux familiaux: Antiquité tardive et Moyen Âge, ed. B. Caseau, Paris, 125–133.
- Marjanović-Dušanić S. 2018, *Le pouvoir féminin dans la Serbie médiévale*, Augusta, Regina, Basilissa. La Souveraine de l'Empire roman au Moyen Âge, Entre héritage et métamorphosis, ed. F. Chausson et S. Destephen, Paris 159–188.
- Martin T. ed. 2012, *Reassessing the Roles of Women as „Makers“ of Medieval Art and Architecture*, 1, Leiden–Boston.
- Matschke K. P. 2008, *Das spätbyzantinische Konstantinopel*, Hamburg.
- Matić M. M. 2021, *Ktitor portraits of church dignitaries in Serbian Post-Byzantine painting (part two)*, Зорпaф 45, 209–238.
- Melvani N. 2018, *The tombs of the Palaiologian emperors*, Byzantine and Modern Greek Studies 42/2, 237–260.
- Ousterhout R. 2001, *Architecture, art and Komnenian patronage at the Pantokrator monastery*, Byzantine Constantinople: Monuments, Topography and Everyday Life, ed. N. Necipoğlu, Leiden, 133–150.
- Parkinson S. 2009, *The Likeness of the King: A Prehistory of Portraiture in Late Medieval France*, Chicago–London.
- Parsons J. C. ed. 1994, *Medieval Queenship*, Stroud.
- Popović D. 2019, *On Two Lost Serbian Medieval Reliquaries. The Staurothekai of King Uroš I and Queen Helen*, Balcanica L, 39–55.
- Popović M. 2006, *Les funérailles du ktitor: Aspect archéologique*, Proceedings of the 21st International Congress of Byzantine Studies, London, 99–130.
- Popović M. 2012, *Maglički zamak*, Beograd.
- Sinkević I. 2020, *Dečani between the Adriatic Littoral and Byzantium*, Byzantium in Eastern European Visual Culture in the Late Middle Ages, ed. M. A. Rossi, A. I. Sullivan, Leiden–Boston, 143–166.
- Theis L. et al. ed. 2013, *Female Founders in Byzantium and Beyond*, Vienna.
- Thomas J., Constantinides-Hero A. 2000, *Byzantine Monastic Foundation Documents*, Washington D.C.
- Ševčenko N. P. 2010, *The tomb of Manuel I Komnenos, again*, First International Sevgi Gönül Byzantine Studies Symposium. Change in the Byzantine World in the Twelfth and Thirteenth Centuries, ed. A. Ödekan, E. Akyürek, N. Necipoğlu, Istanbul, 609–616.